

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09:398(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

BUGARŠTICE IZ BOKOKOTORSKIH RUKOPISA XVII–XVIII VIJEKA

U ovome radu autor se bavi korpusom bugarštica zabilježanih u Boki Kotorskoj u pjesmaricama s kraja XVII i iz XVIII vijeka. Posebna je pažnja posvećena genološkim i tematološkim karakteristikama bokeljskih bugarštica, od pitanja njihova imenovanja i porijekla do propitivanja fenomena rata, granice, identiteta i drugosti u njima. Ti su motivi izdvojeni kao osobito važni za semantiku žanra i savremena filološka, u prvome redu književnoistorijska interesovanja. Peraške bugarštrice mogu se kako tematski tako i stilski podijeliti na dva repertoara, od kojih prvi čini pjesme s uglavnom srednjovjekovnom, viteškom tematikom, po načinu oblikovanja srodniji baladama, dok drugi repertoar referira na perašku povijest XVII i XVIII stoljeća i po svojem je karakteru hroničarski i epski.

Ključne riječi: bugarštrice, Boka Kotorska, Perast, peraške pjesmarice, balade, povijesna epika

O bugaršticama kao osobenoj formi usmene poezije u južnoslovenskoj književnoj historiografiji postoji zamašna literatura. No, iako su bile predmet analize brojnih autora i premda je pisano o različitim aspektima toga usmenoknjiževnog fenomena, na brojna pitanja vezana za tu pjesničku vrstu nauka još uvijek nije dala definitivne odgovore. Ni u ovome radu, razumije se, neće biti odgonetnute nedoumice koje su prisutne u nauci, no nastojaćemo da ukažemo na neke osobenosti, u prvome redu genološke i tematološke, bugarštica nastalih ili zabilježenih u Boki Kotorskoj.

Naziv

Na samome početku neophodno je razriješiti neke terminološke nedosljednosti. U nauci se, naime, za ovu pjesničku vrstu srijeću različiti nazivi – od nepreciznog „metričkog“ naziva „pjesme dugog stiha“, preko nekoliko

varijacija s osnovom „bugar“: bugarštica, bugarščica, bugarština, bugarščina, bugarskica, bugarska, bugarka. Odbacimo li naziv „pjesme dugoga stiha“, prisutan u literaturi već dugo, a afirmisan posebno u radovima Nenada Ljubinkovića, zbog svoje neodređenosti – jer ne upućuje na neko specifično svojstvo te vrste niti ukazuje u odnosu na koji parametar bi se morala definisati dužina stiha – preostali termini imaju svoje potvrde u izvornim tekstovima vezanim za tu pjesničku vrstu, što je istraživačima poslužilo da razviju različite teorije o porijeklu tih naziva. Kako je tome pitanju posvećeno dovoljno pažnje u literaturi, a cijelu je problematiku rezimirala Maja Bošković-Stulli u radu „Bugarštice“ (Bošković-Stulli, 2004: 9–51), ovde se nećemo zadržavati na detaljima, već samo ukazati na obrise problematike.

Naime, u nauci je danas gotovo opšteprihvaćen termin bugarštice, uz znatan broj autora koji se s pozivom na imenovanje koje je pratilo prvi zapis te usmenoknjiževne vrste, onaj Petra Hektorovića, pridržavaju termina bugarščice. Porijeklo, pak, toga naziva tumači se na posve različite načine. Od pretpostavke da je naziv izveden iz glagola bugariti, preko poveznice s etnonimom Bugarin (osim etnonimijske isti naziv mogao je imati i socijalnu funkciju, postajući sinonim za balkanske stočare), pa do hipoteze da se porijeklo imena može tražiti u romanskoj sintagmi „carmen vulgare“ jezički adaptiranoj na slovenskome etničkom prostoru. Kako je svako od tih tumačenja ipak u domenu hipoteze, pitanje je ostalo neriješeno, a porijeklo naziva te usmenopoetske vrste nerazjašnjeno. Đuro Daničić u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* za bugarštice veli da su „pjesme o smrti kojega junaka ili o žalosnu događaju ili prema pjesmi o smrti junačkoj, koja biva s djelom junačkim, pjesma o djelu junačkom u opće“, a dalje primjećuje da su bugarštice narodne pjesme jer ih je „narod pjevao“, ali da je bilo i onih „koje su pisali učeni ljudi“ (Daničić, 1880–1882: 715). Polemišući s autorima koji su ime bugarštice povezivali s etnonimom Bugarin, Daničić primjećuje da je „teško vjerovati da je bugarštica mogla nastati od narodnoga imena bugarskoga, nego će biti postaća koje je kazano pod bugariti pod 2, a po tom se postaću može u kratko reći da je pjesma u kojoj se bugari, i isprva je bez sumnje bila zapijevka (kao što je bugariti i danas zapijevati), pa je iz toga značenja sa svijem lako mogla prijeći u značenje naprijed rečeno.“ (Daničić, 1880–1882: 716) Značenje glagola bugariti na koje u tome opisu upućuje Daničić u posebnoj je jedinici definisano kao „zapijevati, pjevati što žalosno, pjevati.“ (Daničić, 1880–1882: 714) Veliki broj autora, od Jagića, preko Serensena, Maretića, Murka, pa sve do Burkhart ili Ljubinkovića, bili su na stajalištu da je porijeklo naziva u vezi s etnikom Bugarin i da upućuju na kretanje usmene epike koja se navodno širila od jugoistoka prema severozapadu. Drugi, pak, autori, poput Petrovskog, Goleniščev-Kutuzova ili Halanskog, etimologiju bugarštica izvodili su

iz romanskih jezika, odnosno iz latinskoga „carmen vulgare“. Dodajmo tome i Daničićevu opasku da bi se etimologija glagola bugariti doista mogla tražiti u romanskim jezicima, ali ne u obliku „carmen vulgare“, već od talijanske riječi koja bi odgovarala srednjolatinском bucculare, a u talijanskom boccalone i boccalona u značenju „muško i žensko čeljade koje više i koje cvili, plače.“ (Daničić, 1880–1882: 714)

U korpusu koji je predmet našega interesovanja, a riječ je o pjesmama zabilježenim u Boki Kotorskoj ili po svemu sudeći samo u Perastu, sriječemo tri termina koja se odnose na tu pjesničku vrstu. Najčešće posvjedočeni termin je „bugarka“ koji se javlja u 5 primjera, dok se po jednom srijeće termin „pjesan bugarska“ i „popijevka“. Termin bugarka nalazimo dva puta u *Pjesmarici Nikole Burovića* i dva puta u Nenadićevu rukopisu iz Arhiva HAZU pod brojem IV a 30 (jednom u formi „pjesan bugarka“). U istome tom Nenadićevu rukopisu nailazimo na jednom mjestu i na sintagmu „pjesan bugarska“, kao i na naslov „Popijevka od Kotora“. Najposlije, u Vulovićevoj Zbirci pjesama raznih pjesnika iz Nadžupskoga arhiva u Perastu našli smo varijantu bugarštice koja u Nenadićevu rukopisu ima naslov „Popijevka od Kotora“, pri čemu je u toj varijanti naslov „Bugarka od Kotora“. Iako bi se na osnovu toga moglo zaključiti da bi termin „popijevka“ mogao biti sinoniman terminu „bugarka“, izvjesno je da ovđe nije riječ o sinonimima, već termin „popijevka“ ima šire značenje, obuhvatajući razne pjesničke oblike. Primjera radi, u *Pjesmarici Nikole Burovića* korpus lirskih pjesama nadnaslovljen je sintagmom „popije(v) ke od kola“. Da su popijevke u Crnoj Gori bile sinonim za pjesme, a ne uži žanrovski naziv, svjedoči i jedna zabilješka Dimitrija Milakovića objavljena uz korpus deseteračkih epskih pjesama u časopisu *Grlica* 1835. godine. Naime, uz naslov „Crnogorske junačke popijevke“ Milaković donosi napomenu: „Ovuda se čuje reći i pjesma, al' više popijevka, kao što se i običnije govori pojati, nego pjevati.“ (Milaković, 1835: 88)

Dakle, od tri genološka termina za tu pjesničku vrstu, zabilježena u rukopisima s prostora Boke, popijevka ima šire značenje, pa preostaje da se zaključi da je na terenu na kojem su te pjesme živjele i zapisivane tokom ranoga novovjekovlja njihov naziv bio – bugarke. Onaj usamljeni primjer „pjesni bugarske“ naspram pet utvrđenih pomena „bugarki“ ne dovodi u pitanje naš zaključak, budući da su bugarke doista mogle biti razumijevane i kao „pjesni bugarske“, u značenju pjesama koje se bugare. Uvjereni smo da bokeljska nominacija te pjesničke vrste može doprinijeti i otklanjanju jedne nedoumice vezane za nju. Naime, oblik bugarka upućuje na zaključak da je ime vrste dobijeno od glagola bugariti, onako kako je to dokazivao Daničić, nezavisno od toga da li je njegova etimologija toga glagola doista pouzdana, a ne od bugarskog etničkog imena ili makar imenice Bugarin koja je mogla imati šire, socijalno

ili regionalno značenje u odnosu na primarno etničko. Analogija s nazivima popijevka, zapijevka, začinka, naricaljka i sl. koji su svi odreda izvedeni od glagola i upućuju na način na koji se određena pjesma izvodi, potvrdila bi hipotezu da su bugarke zapravo pjesme koje se bugare. A da je glagol bugariti bio poznat u Boki Kotorskoj zasjeđoćio je i Vuk Stefanović Karadžić zabilježivši poslovicu „Šalji luda na vojsku, pa za njim bugari (plaći).“ (Karadžić, 1965: 311)

To, naravno, ne znaći da je pitanje porijekla termina bugarka u Boki i bugaršćica/bugarštica u Dubrovniku i Dalmaciji, posve riješeno. O etimologiji glagola bugariti, dakako, može se raspravljati na temelju dosad predoćenih hipoteza, no sami termin je, kako nam se ćini, sasvim sigurno proizašao iz glagola bugariti, u skladu s već opisanom praksom da naziv za pojedine pjesnićke vrste može biti dobijen iz glagola koji oznaćava specifićnu formu pjevanja. To potvrđuje na odrećeni naćin i Petar Hektorović, koji je prvi zabilježio tekstove dvije bugarštice, kad u pismu prijatelju Mikši Pelegrinoviću veli: „jere si (može bit) i od družih slišal bugaršćice, one koje su moji ribari bugarili“ (*Pjesme Petra Hektorovića...*, 1874: 54), ćime je vidno da je naziv vrste izveden iz glagola bugariti. Drugi jedan detalj iz Hektorovićeva pisma Pelegrinoviću naveo je jedan broj autora da porijeklo bugarštica potraće u jugoistoćnim krajevima. Hektorović, naime, zapisuje: „Evo ti šalju (...) oni srbski naćin (ovdi zdolu upisan), kojim je Paskoj i Nikola svaki po sebi bugaršćicu bugario“ (*Pjesme Petra Hektorovića...*, 1874: 49). Da je zaključak da Hektorovićev „srpski naćin“ postanak bugarštica smješta u istoćnije krajeve pogrešan, s pravom je ukazao još i Danićić primijetivši da Hektorović bugarštice „oštro razlikuje od srpskog imena.“ (Danićić, 1880–1882: 715) Iz Hektorovićeve bilješke zapravo je jasno da se pod srpskim naćinom ne misli na formu bugarštice, već na naćin na koji su je hvarski ribari Paskoje Debelja i Nikola Zet interpretirali, i koji je u toj sredini, ako je suditi po kontekstu u kojem se pominje, bio nekom vrstom kurioziteta. Hektorović jasno ukazuje na to da su same pjesme Pelegrinoviću mogle već biti poznate iz drugih izvora, što je potvrćeno njegovom pretpostavkom da je te bugarštice možda već slušao od drugih, ali naglašava specifićnost njihova izvođenja od strane dvojice hvarskih ribara, koje imenuje „srpskim naćinom“. Bugarštice su se, dakle, na osnovu ovoga Hektorovićeva svjedoćanstva, mogle izvoditi na različite naćine, a onaj „srpski“ oćigledno je u sredini u kojoj djeluju Hektorović i Pelegrinović bio nešto nepoznato, što je iziskivalo potrebu da ga Hektorović i melografski fiksira. To bi moglo znaćiti i da uobićajeni naćin izvođenja bugarštica nije bio „srpski“, što lucidno primjećuje i Danićić. Do toga je zaključka došao i Bogišić primijetivši: „Sam Hektorović, nazivljući taj naćin pjevanja 'srpskim', oćevidno drţi, da je to pjevanje osobita napjeva drukćije, nego je obićeño možda bilo na Hvaru i u

okolici.“ (Bogišić, 1878: 66–67) Reklo bi se na osnovu svega navedenog da se pod „srpskim načinom“ izvođenja bugarštica misli na posebnu formu jednoglasnoga pjevanja. U zapisima bugarštica iz rukopisa nastalih u Boki Kotorskoj, pak, čini se da postoje tekstualne indicije u kojim su se okolnostima i na koji način bugarštice izvodile u toj sredini. Nenad Ljubinković je skrenuo pažnju na pjesmu iz zagrebačkoga rukopisa IV a 30 koju je Bogišić u svojem izdanju naslovio „Zaglavak pop'jevke ili zdravica“, poredeći njen sadržaj sa zapisima na margini bugarštica iz zagrebačkoga rukopisa I b 80. Zanimljivo je da su ti tekstovi pisani istim rukopisom, a mi smo, tragom pretpostavki Radoslava Rotkovića, utvrdili da je riječ o ruci Ivana Antuna Nenadića. Ljubinković je na osnovu stihova ispisanih na margini dvije bugarštice iz Nenadićeva rukopisa I b 80 zaključio da su se bugarštice pjevale na svadbama i slavama. Dodamo li njegovim uvidima i opasku da na takav zaključak navode ne samo zapisi na margini dvije bugarštice već i epiloški stihovi¹ sve tri bugarštice iz spomenutoga Nenadićeva rukopisa, bez većih rezervi mogli bismo prihvatiti Ljubinkovićev zaključak: „Uzgredne, nenametljive, lične opaske zapisivača, dragoceni su podatak za utvrđivanje aktivnog života pesama dugog stiha u narodu. One nam omogućuju da sa sigurnošću tvrdimo da su *pesme dugog stiha bile sastavni deo narodnih praznika: i onih pobožnih (slave) i onih najintimnijih (svadbe)*.“ (Ljubinković, 2010: 59)

Potraga za porijeklom bugarštica u srpskim, makedonskim ili bugarskim krajevima ili u Sremu će nije zasvjedočen niti jedan jedini stih koji bi upućivao na njihovo prisustvo, a na osnovu tematike jednog broja bugarštica, čini se uzaludnim poslom. Činjenica da je najveći broj bugarštica zabilježen u Dubrovniku i Boki Kotorskoj, uz još nekoliko zapisa iz Dalmacije i jedan koji bi takođe mogao poticati iz tih krajeva, po našem mišljenju upućuje na zaključak da je taj prostor i oblasti koje mu gravitiraju zapravo mogao biti areal njihova izvornog rasprostiranja. Na to posredno upućuje i jezička analiza dubrovačkih bugarštica na osnovu koje je Mate Hraste zaključio da su „nastale na tlu istočne Hercegovine, istočne Bosne, Crne Gore ili zapadne Srbije, svakako u čisto ijekavskom kraju.“ (Hraste, 1961: 310) I jedan od poklonika Serensenove teorije po kojoj su bugarštice iz „unutrašnje Srbije“ preko Srema dospjele u Dalmaciju, Svetozar Matić, poredeći stih bugarštice

¹ Mislimo na stihove u kojima pripovjedač prelazi iz objektivne naracije u trećem licu na direktno obraćanje u drugom licu, kao na početku i kraju pjesme o Marku Kraljeviću i Arapki đevoici („Pošten domaćine / Veseli se domaćine, veseli ti prijatelji“ i „Veselite se vi okolo, veselio vi Bog veliki“), na kraju pjesme o Ivanu Čajkoviću („A sad vi, gospodo, popijevka na poštenje / Gospodo pridraga / Popijevka vi na poštenje, nami zdravlje i veselje“) i u završnim stihovima bugarštice o mladoj Kotorkinji („Ovo je nigda bilo a sada se spominjuje, / Gospodo pridraga / Ako vi popijevka u čem omili, svak je za svoju primi.“)

sa stihovima sa stećaka s prostora Bosne i Hercegovine, uočava zanimljive sličnosti, potvrđujući tako posredno da bi se izvorno rasprostriranje bugarštica trebalo potražiti baš na prostoru koje čini zaleđe Dalmacije i Boke Kotorske, približno onde gdje ga je na osnovu jezičke analize lokalizovao i Mate Hraste. Protiv Serensenove teorije po kojoj su bugarštice svoje epsko obilježje stekle u Sremu, pa potom migracijama bile prenesene u primorje, govori i zapažanje Maje Bošković-Stulli o imenima ugarskih junaka kako u bugaršticama, tako i u južnoslovenskoj usmenoj deseteračkoj epici: „Ugarske povijesne osobe Székely, Hunyadi, Szilágyi zovu se u bugaršticama (a i kasnijim desetercima) Sekul, Sibirjanin Janko, Svilojević. Teško je zamisliti da bi njihovi suvremenici i podanici, koji su ih izbliza poznavali, tako temeljito slavizirali i heroizirali ta imena. Čini se da dominantni prostor te poezije ipak nije bio ondje, nego južnije, a davne stilske naznake dijelom se prepoznaju već na stećcima.“ (Bošković-Stulli, 2004: 29)

Vrijedno je pomena zapažanje Ivana Slamniga koje, doduše, nije detaljnije obrazloženo, vezano za moguće porijeklo bugarštica: „kao mjesto nastanka označio bih dukljanske krajeve.“ (Slamnig, 1981: 18) Ima li se u vidu da se prostor koji je opisao Hraste ugrubo podudara s kulturnim žarištem koje je Neven Budak nazvao kulturom humsko-dukljanskog područja, kao osobene kulturne zone, čiji se tragovi reflektuju i u pisanoj tradiciji kroz postojanje tzv. zetsko-humske redakcije staroslovenskoga jezika, čini se da se time otvara novi ugao sagledavanja pitanja u kojem su kulturnome arealu mogle nastati bugarštice. Budak primjećuje i ovo: „Veoma je važno konstatirati da se književna, ali i grafijska tradicija, transmitirala ne samo duž obale nego od nje i u unutrašnjost logikom koju su slijedile kulturne, gospodarske i migracijske veze. (...) Što se tiče grafije, potrebno je pogledati prostor na kojemu se upotrebljavala bosančica: ne ulazeći u dublje analize toga zapadnog oblika ćirilice, dovoljno je ustanoviti da se ona u osnovi širila tamo gdje i književnost zetsko-humske redakcije (Hum, Bosna), da bi potom, kao i ova, slijedila jadransku magistralu, javljajući se na čitavom prostoru do Istre.“ (Budak, 1994: 133) U prilog pretpostavci da bi postanak bugarštica trebalo tražiti na širem prostoru njihova bilježenja, idu i razmatranja Ilje Nikolajevića Goleniščev-Kutuzova koji iznosi sumnju da su bugarštice bile prisutne na cijeloj južnoslovenskoj teritoriji. Goleniščev-Kutuzov primjećuje: „Na istoku među Srbima nije se sačuvalo ništa od bugarštica; u Panonskoj Hrvatskoj (Zagreb) tragovi pjesama dugog stiha veoma su slabi. Srpski geografski nazivi koji se susreću i u deseteračkim pjesmama obično su netočni, što govori o kasnijim pozajmicama. U bugaršticama preovladava jugozapadna geografska nomenklatura. Na taj način dolazimo do zaključka da su bugarštice nikle i živjele u XVI–XVII stoljeću u primorskim krajevima južnih Slovena na teritoriji iz-

među Splita i Skadarskog jezera, a vjerovatno i u bližim djelovima Bosne i Hercegovine.“ (Goleniščev-Kutuzov, 1971: 193)

Postojanje srednjovjekovne „narodne“ poezije koja jeste narodna, baš onako kako je primijetio Daničić, utoliko što je prenošena usmenim putem, ali s nesumnjivim tragovima feudalnoga miljea, kakve su bugarštice, zabilježene u ranome novovjekovlju, od sredine XVI do sredine XVIII stoljeća u Dubrovniku, Dalmaciji i Boki Kotorskoj, upućuju na pretpostavku da izvore te tradicije ne treba tražiti dalje od mjesta đe su zabilježene i njemu gravitirajućega kulturnog areala. Upravo je zaleđe sredinā u kojima su zabilježene bugarštice bilo tokom ranoga ranovjekovlja, kako veli Radosav Medenica, postojbina patrijarhalne kulture i epske pjesme Dinaraca. (Medenica, 1975: 5–17) Direktni susret dvije dominantno epske tradicije – riječima Svetozara Koljevića – feudalnog epskog pjevanja sačuvanog u bugaršticama i deseteračke seljačke epike, dokumentovan je upravo u peraškim usmenoknjiževnim zbirkama od kraja XVII do sredine XVIII stoljeća.

Korpus i klasifikacija

Bugarštice zabilježene u Boki Kotorskoj sačuvane su u šest rukopisa. U izgubljenome tzv. Drugom Zmajevićevu rukopisu, danas poznatom zahvaljujući tome što je Miroslav Pantić u dva navrata objavio njegovu sadržinu, zabilježena je jedna bugarštica, jedina iz bokeljskoga korpusa koja je tematski vezana za prvi boj na Kosovu. Po starini zapisa, slijedi 14 bugarštica zapisanih u *Pjesmarici Nikole Burovića* iz 1696. godine, potom 9 bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića*, dok su u Nenadićevim zbirkama iz Arhiva HAZU zabilježene 3 bugarštice u rukopisu I b 80 i 24 bugarštice u rukopisu IV a 30. Tome treba dodati i „Bugarku od Kotora“ sačuvanu u Vulovićevoj Zbirci pjesama raznih pjesnika. U Boki Kotorskoj je, dakle, u šest rukopisa zabilježen tekst 52 bugarštice.

Kad se u obzir uzme Daničićovo zapažanje da postoje „narodne“ i bugarštice sastavljene od „učenih ljudi“, korpus bokeljskih bugarštica bismo mogli podijeliti na dvije cjeline. Prvi bi činile pjesme koje ćemo uslovno nazvati „narodnima“, dok drugu cjelinu čine imitativne bugarštice, odnosno tekstovi prilagođeni bugarštičnoj formi. Imitativnim bi bugaršticama pripadalo 10 tekstova iz *Pjesmarice Nikole Burovića* koji zapravo čine prilagođene stihove Gundulićeva *Osmana*, đe je spajanjem po dva Gundulićeva stiha i dodavanjem karakterističnoga pripjeva dio *Osmana* transformisan u bugarštice. Toj cjelini pribraja se i tekst iz Nenadićeva rukopisa IV a 30, dat takođe u obliku bugarštice, ali koji je prerada dijela prologa melodrame *Alčina* Junija Palmotića. Prerade Gundulića i Palmotića uklapaju se u širi obrazac tzv. puč-

kih knjižica o kojima je kao fenomenu predindustrijske Evrope pisao Piter Berk. Berk, naime, zapaža da su interakciju između dvije kulture predindustrijske Evrope, učene i narodne, podsticali oni koji su se nalazili između te dvije tradicije djelujući kao posrednici. Na taj način bi se o kulturi predindustrijske Evrope moglo govoriti ne kao fenomenu sačinjenom od dvije, već od tri kulture: „Između učene kulture i tradicionalne usmene kulture nalazila se – mogli bismo je tako nazvati – 'kultura pučke knjižice', kultura polupismenih koji su pohađali škole, no ne predugo. (...) Tu bismo kulturu pučke knjižice mogli smatrati ranim oblikom onoga što David Mackdonald naziva 'midcult', pojavom smještenom između velike i male tradicije kojima se istovremeno napaja.“ (Burke, 1991: 61–62) Berk skreće pažnju da su se pučke knjižice napajale i tzv. velikom tradicijom, pa navodi primjere prerada Ariosta, Lope de Vege, Kalderona i dr.

U posebnu grupu imitativnih bugarštica ubrojaćemo i bugaršticu o napadu Mehmed-paše na Kotor, sačuvanu u dva zapisa, u Nenadićevu rukopisu IV a 30 iz Arhiva HAZU i u Vulovićevoj *Zbirci raznih pjesnika* te bugaršticu o opsadi Beča iz *Pjesmarice Nikole Burovića* i Nenadićeva zbornika IV a 30. Mišljenja smo da tome tipu pjesama pripada i bugarštica o prvome Kosovskom boju iz tzv. Drugog Zmajevićeva rukopisa, o čemu će biti riječi docnije. Kod te grupe imitativnih bugarštica nije riječ o formalnoj transformaciji postojećih poetskih tekstova u oblik bugarštice, već o tekstu koji nastaje po ugledu na bugarštičku formu, ali odaje tragove autorstva.

Premda nam danas nije poznat predložak na osnovu kojega je sačinjena bugarštica o opsadi Kotora, da je doista riječ o postupku imitacije bugarštičke forme izvjesno je na osnovu toga što se u pjesmi dosljedno javlja rima, nepoznata tradiciji bugarštice. Rima je zapravo prisutna na sredini i na kraju stiha, pa u formi u kojoj je zapisana pjesma sadrži metrički obrazac dvostruko rimovanoga šesnaesterca. Da pjesma posедуje samo formalno, tehnički oblik bugarštice, izvjesno je i na osnovu leksičke ravni teksta u kojoj sriječemo, za usmene bugarštice nekarakterističnu aksiološku atribuciju, poput one u sintagmi „poturica neka gnjila“ i sl. Da nije riječ o bugarštici usmenoknjiževne provenijencije, primijetio je još Valtazar Bogišić u iscrpnome predgovoru svoje zbirke *Narodnih pjesama iz najstarijih najviše primorskih zapisa*: „Mi znamo na pr., da je umjetnu bugaršticu pod br. 77 jedan svakako obrazovan čovjek Kotoranin sastavio.“ (Bogišić, 1878: 83) Na to upućuju, uostalom, i završni stihovi pjesme:

„Popijevka vi na dar da je, Kotorani mili moji,
Braćo i družino!
Ako vi u čem ugodna je, za svoju je svaki broji;
Ako li pak u njoj nije ni jedne slasti ni vridnosti,
Malahnoj popijevci,
Molim, svaki ostavi je, i rad mene nje grijeh prosti,
Zna Bog, pravo vi ću reći: sagradi je slabost moja,
Moji Kotorani,
Zlo nemoćan kad ležeći nemah mira ni pokoja.“

Da i bugarštica o opsadi Beča pripada grupi „umjetnih bugarštica“, odnosno posebnoj grupi autorskih pjesama u okviru imitativne grupe bugarštica, primijetio je još Valtazar Bogišić u predgovoru svoje zbirke. Osim što je ustanovio da je pjesma nastala krajem XVII vijeka, nedugo poslije događaja iz 1683. godine koji opisuje, Bogišić veli da je njen sastavljač bio „po svoj prilici sveštenik latinske vjere“. (Bogišić, 1878: 92) Uviđa i to da po jezičkim karakteristikama autor pjesme nije Bokelj ili Dubrovčanin, ali da jeste neko ko potiče s Primorja i ko se ugledao na dubrovačke pjesnike.

O toj grupi tekstova Davor Dukić dao je vrijednu napomenu: „Ipak, u Bogišićevoj zbirci našlo se i nekoliko evidentno umjetnih pjesama koje slijede metričku strukturu i pjesnički jezik bugarštica. Tu spadaju i dvije pjesme koje će ovdje biti analizirane (br. 58 i 77), te završetak pjesme br. 65. Takve su pjesme u pravilu doživljavale estetički prezir i analitičko ignoriranje. U semantičkoj analizi koja se orijentira k unutartekstovnom vrednovanju epske zbilje one predstavljaju zahvalnu građu jer kao spona između usmene i umjetne epike mogu pridonijeti jasnijem razdvajanju tradicijskih (nadindividualnih) i individualnih aksioloških postupaka.“ (Dukić, 1998: 26)

Neuporedivo zanimljiviji su oni tekstovi koje, ne uvijek s jednakom sigurnošću (Халанский, 1882: 113–134), pribrajamo drugome, znatno brojnijem korpusu, narodnih bugarštica. Njih je, dakle, sačuvano 39, no nije do danas utvrđeno da se i među njima možda ne krije još poneka koja je mogla nastati preradom nekog danas nama nepoznatog ili neuočenog teksta, pa podjelu na narodne i imitativne bugarštice ipak treba shvatiti kao uslovnu. O „narodnim“ bugaršticama će u ovome radu biti više riječi.

Kad bismo se oslonili na striktno stilske elemente tekstova, teško da bi se ovaj korpus mogao sagledati kao cjelina. U njemu se naime srijeću tekstovi izrazito lirskoga ili, opet, dominatno epskoga karaktera, a najbrojniji su ipak oni koji se tradicionalno definišu kao epsko-lirski. Cjelinom ga ipak čine formalne karakteristike tekstova – petnaesterci ili šesnaesterci koje nakon prvoga stiha, a potom i nakon svakoga drugoga stiha slijedi šesteraci pripjevni

priložak, koji obavezno prethodi i posljednjemu stihu u pjesmi. O funkciji pripjevna priloška bilo je dosta riječi u literaturi. Ovđe je pak dovoljno reći da on ne donosi nikakve motivske novine, već je riječ o stihu u kojem se najčešće ponavlja neka sintagma upotrijebljena ili nagoviještena u stihovima koji mu prethode, odnoseći se ne na samu radnju, već „na izvršitelje i objekte, a to znači likove“. (Dukić, 1998: 26) Davor Dukić primjećuje da pripjevni priložak iako ne pomiče fabularni tok, nije semantički prazan, već je zapravo „jedno od središta unutar tekstovne aksiologije bugarštica“. (Dukić, 1998: 26) Važno je istaći da, za razliku od bugarštica zabilježenih izvan Boke kod kojih ne postoji dosljednost u upotrebi (ili makar bilježenju) pripjevna priloška, u svim bugaršticama zabilježenim u Boki Kotorskoj bez izuzetka se javlja ista metrička forma s karakterističnim pripjevnim priloškom.

Još je Valtazar Bogišić kao prvi proučavalac koji je bugaršticama posvetio veću pažnju ponudio model njihove klasifikacije. Sabravši sve dotad poznate bugarštice na jednom mjestu, Bogišić u obimnome predgovoru nudi njihovu tematsku klasifikaciju: „Pogledamo li na bugarštice naše zbirke, sa strane njihova sadržaja, opazićemo isti pojav, koji se nalazi i u epskim pjesmama deseterca, to jest, da se one mogu podijeliti u dvije glavne gomile. U prvu od njih dolaze pjesme opće narodne, riječ pod kojom mi ne razumjemo samo pjesme, koje se tiču događaja iz opće narodne istorije, nego i pjesme o junacima poznatijem u svijem krajevima našega naroda; – u drugu grupu mogu biti smještene pjesme o događajima i junacima koji su izvan njihova užega značaja vrlo malo poznati u slijed čega i imaju posve mjesni karakter.“ (Bogišić, 1878: 32) Nešto drugačiju klasifikaciju bugarštica zabilježenih u Boki Kotorskoj, uz izvjesni oprez, nudi Vojislav P. Nikčević, imajući u vidu ne tematske već stilске osobine tekstova: „... crnogorske bugarštice mogu se klasifikovati ovako: 1. epsko-lirske, 2. lirske i 3. epske. Dakako prilikom tipološkog određivanja književnih tvorevine mora se uzeti u obzir i to da se one često ne javljaju u čistome pojavnom vidu, da literarni oblici koji se svrstavaju recimo u epiku nijesu lišeni ni lirskih sadržaja, i obrnuto, a katkad je teško i razlučiti jedno od drugoga.“ (Nikčević, 1979: 21) Nikčevićeva stilska klasifikacija pokazala je da u datome korpusu preovlađuju tzv. epske bugarštice, budući da je u tu kategoriju uvrstio 20 tekstova, dok se u kategoriji epsko-lirskih našlo 13, a u kategoriji lirskih samo 8 tekstova.

Crnogorsku usmenu epiku Novak Kilibarda je podijelio na dva repertoara – prvi i drugi. (Kilibarda, 2012: 175) Kilibarda je ranije podjele zasnovane na tematskim ciklusima u radu „Specifičnost crnogorske narodne epike“ zamijenio jednom drugačijom klasifikacijom: „Prema tome u Crnoj Gori stalno su postojala dva epska repertoara: pjesme opštih i starih tema koje su zadovoljavale jednako svakoga i pjesme o crnogorskoj stvarnosti XVIII i prve

polovine XIX vijeka, koje su pratile puls plemenskog i bratstveničkog života. Tako je narod Crne Gore manifestovao svoju poetsku obdarenost kroz pjesme koje govore o starijoj istoriji i neistorijskim temama, a svoje moralne i političke potrebe izrazio je u narativnim pjesmama koje prate mozaik zbivanja za vrijeme vladanja kuće Petrovića od preko dvjesto godina.“ (Kilibarda, 1972: 94) Ta je njegova klasifikacija u osnovi tematska, djelimično modifikovana, primjenjiva i na korpus bokeljskih bugarštica.

Bokeljske se bugarštice takođe mogu podijeliti na dvije cjeline, odnosno dva repertoara, a ta podjela djelimično se ogleda i u zbirkama u kojima su zabilježene. Prvome repertoaru pripadaju pjesme sa srednjovjekovnom tematikom, hronološki omeđenom periodom od kraja XIV do sredine XV stoljeća (s izuzetkom pjesme o opsadi Sigeta, za koju je Halanski smatrao da nije „narodna“), u kojima je pozornica dešavanja daleko od Perasta i Boke, dok se drugi repertoar odnosi na povijesna zbivanja vezana za XVI i XVII vijek, radnjom situirana u Perast i okolinu. Hronološka vododjelnica na pjesme sa srednjovjekovnom tematikom – uz nekoliko pjesama – de se ta hronologija tek posredno dâ utvrditi i pjesmom o opsadi Sigeta koja se odnosi na događaj iz sredine XVI vijeka – i pjesme s ranonovovjekovnom tematikom, prati i liniju stilskoga razdvajanja na pjesme dominantno epsko-lirskoga ili lirskoga karaktera, koje ćemo u ovome radu objediniti skupnim nazivom balade,² i pretežno epske pjesme, s izraženom hroničarskom komponentom. Pjesmama prvoga repertoara pripadaju sve tri bugarštice Nenadićeve zbirke iz Arhiva HAZU I b 80, 21 bugarštica u rukopisu IV a 30 te 1 pjesma iz *Pjesmarice Nikole Burovića* i bugarštica iz tzv. Drugoga Zmajevićeva rukopisa. Drugome repertoaru pripada svih 9 bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića* i 2 bugarštice iz *Pjesmarice Nikole Burovića*.

Genološke karakteristike bokeljskih bugarštica

Kao što je već spomenuto, prvome repertoaru peraških bugarštica pripadaju 3 bugarštice Nenadićeve zbirke iz Arhiva HAZU I b 80, 21 bugarštica u rukopisu IV a 30 te 1 pjesma iz *Pjesmarice Nikole Burovića* i bugarštica iz tzv. Drugoga Zmajevićeva rukopisa. Riječ je, dakle, o 26 tekstova grupisanih u 4 rukopisa, pri čemu je više od 80% tekstova zabilježeno u Nenadićevu rukopisu IV a 30, koji se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu.

² Polazimo pritom od definicije balade koju nudi *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* da je riječ o kratkoj narativnoj pjesmi ili priči-pjesmi, uz bitno određenje: „Sve balade su u suštini narativne pjesme s većim ili manjim uplivom lirskih elemenata“ (prijevod naš) prema: Vidaković-Petrov, 1988: 141.

Spomuli smo već i to da smo pjesme iz ovoga korpusa, iako o tome nije postojala saglasnost u nauci, u genološkome pogledu odredili kao balade. Imali smo u vidu definicije narodne balade poput one koju nudi *Rječnik književnih rodova i vrsta*: „Narodna b., pevana, jednostavne melodije, koja teži potpunom ili delimičnom predstavljanju akcije razmenom iskaza, naglašava samo određeni trenutak, ili određene trenutke, koncentriše i kondenzuje akciju; to je predstava u vidu skice, fragmentarna je, u vidu nagoveštaja i nikada ne pruža detaljan tok događaja; iz toga proizilazi zagonetnost, a ponekad nejasnoća, sugestivnost; ova metoda ide u prilog stvaranju tajnovitosti i posebnog raspoloženja, spajanja epskog s dramatičnim i lirskim. Česta su ponavljanja i paralele; epiteti, metafore, poređenja su jednostavni i uglavnom stereotipni. Teme su ratovi, ubistva i ljubav; neretko se uključuje fantastika; čest je pečat užasa. Forma pesme je strofična, često s refrenom.“ (Klajner, 2015: 126–127) To što smo stariji repertoar bugarštica podveli pod genološki okvir balade, ne znači, razumije se, da je riječ o stilski homogenome korpusu. Ranija kolebanja u klasifikaciji ovoga korpusa, zasnovana na prepoznavanju stilske dominante, pri čemu je potom govoreno o epskim, epsko-lirskim i lirskim bugaršticama, ne gubi na značaju time što smo u našoj književnonaučnoj tradiciji nikad dovoljno precizno obrazložen pojam balade upotrijebili za imenovanje tematski najstarijega sloja bugarštica. Različiti stepen prisustva lirskoga ili epskoga u razmatranim pjesmama ne može potrijeti bjelodanu činjenicu da se te pjesme u ponečemu, a da to nije samo metrički obrazac, doimaju kao izvjesna genološka cjelina. Učinilo nam se, pritom, da bi internacionalni pojam balade, redovno opisivan kao svojevrsni hibridni oblik, kako već rekosmo ne uvijek dovoljno precizno razgraničen od drugih epskih ili epsko-lirskih formi, doista mogao poslužiti kao podesan za uvezivanje toga kruga pjesama u jednu genološku cjelinu.³ Na taj nas je postupak ponukala i osnovna definicija te književne vrste u našoj književnonaučnoj tradiciji kao usmene pripovjedne pjesme „s bogato izraženim elementima lirskog i dramskog karaktera“ (Pešić & Milošević-Đorđević, 1997: 21). Na drugome, pak, mjestu Nada Milošević-Đorđević uvjerljivo raspravlja upravo o tankoj liniji između epskoga i baladičnog u bugaršticama: „Čitav sistem uopštavanja događaja i zbivanja u postojeće epske klišeje u bugaršticama kreće se granicom čiste epske poezije i balade. Istorijska zbivanja dobijaju pri tom zahvaljujući izvanredno razvijenoj poetskoj tehnici jednu mekotu baladičnoga pristupa, jednu dramatičnost i intimnost u kojoj opšte narodni običaji duboko zadiru u lične sudbine junaka. S druge strane, čak i u onim pesmama gde osnovni događaj nije podređen istorijskoj tačnosti, likovi većinom dobijaju određenja istorijskim koordinatama, ili se

³ O usmenim baladama v. Čubelić, 1982: 78–94. V. i: Krnjević, 1980: 7–49.

odslikavaju u okvirima koje postavlja ustaljena epsko-istorijska tradicija.“ (Milošević-Đorđević, 1977: 549) Ovo insistiranje na baladičnome karakteru starijega sloja bugarštica važno je i radi njegova jasnoga razgraničenja – ne samo na tematskome planu – od bugarštica drugoga repertoara, u kojima je, kako ćemo vidjeti, epski element gotovo u cjelini potisnuo baladičnu dimenziju pjesama, pa su te pjesme, izuzme li se metrički obrazac koji im je spojnica s prvim repertoarom bugarštica, zahvaljujući izrazitoj narativnoj komponenti bliskije deseteračkoj epici. Na temelju stilskih poređenja bugarštica i deseteračkih junačkih pjesama koje donose istu ili sličnu fabularnu osnovu, Maja Bošković-Stulli prepoznala je izvjesne razlikovne sižejne znakovitosti koje upućuju na zaključak da većina bugarštica preferiraju formu balade (Bošković-Stulli, 1991: 244). Temeljne razlike između načina oblikovanja srodne građe u bugarsticama i deseteračkim junačkim pjesmama Bošković-Stulli vidi u ovim postupcima: „nasuprot zgusnutoj naznaci događaja u bugarštici, naći će se epsko nizanje, epske formule, ponavljanje epizoda, različit društveni ambijent, zbivanje *in medias res*, tek s naznakom prošloga događaja u bugarštici, nasuprot epskoj opširnoj sukcesivnoj naraciji; događaji iskazani dijalogom, te mnogo manje surovosti u bugarštici. Takve će razlike naći ne samo u izrazitim bugarštičkim baladama nego i onima dijelom epskima, no s tendencijom prema baladičnom izrazu.“ (Bošković-Stulli, 2004: 35) Zaključak ispitivanja Maje Bošković-Stulli bio bi da među bugarsticama ima „podosta čistih balada“, da, potom, postoje bugarštičke balade koje se javljaju s deseteračkim epskim pjesmama istoga sadržaja pri čemu su stilske razlike između njih jasno uočljive te da, najposlije, postoje i bugarštice „koje same pripadaju junačkome epskom žanru“, ali ipak u poređenju s deseteračkim pjesmama do izražaja dolazi tendencija „bugarštice prema baladnom uobličenju.“ (Bošković-Stulli, 1991: 247) Uz oslonac na ta zapažanja Maje Bošković-Stulli, postupak identifikovanja najstarijega sloja bugarštica s formom balade čini nam se opravdanim.

Drugome repertoaru bokeljskih bugarštica, kako smo već rekli, pripada 9 bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića* i 2 bugarštice iz *Pjesmarice Nikole Burovića*. Za razliku od pjesama prvoga repertoara koje smo označili baladama, udio narativnoga i istorijskoga u pjesmama drugoga repertoara doprinio je da se one u velikoj mjeri udaljavaju od baladične forme i dobijaju oblik hroničarskih pjesama koje bismo najprije mogli podvesti pod pojam povijesne epike. Davor Dukić ističe da se pod tim terminom „imaju na umu usmeno ili pisano prenošena pripovijedna djela u stihu, koja, koristeći za svoju sižejnu jezgru neki povijesni događaj, uz veći ili manji udio izmišljenog ili fantastičnog, odražavaju (ili proizvode) vrijednosti prihvaćene unutar neke zajednice. Tu komponentu kolektivnog povijesna epika dijeli s ostalim epskim žanro-

vima, ona je gotovo samorazumljiva odrednica pojma epske književnosti.“ (Dukić, 1998: 8) Sve bugarštice drugoga repertoara tiču se bokeljske povijesti XVI i XVII stoljeća, ključni topos je Perast, a najvažniji protagonisti Peraštani.

Tematološke karakteristike bokeljskih bugarštica: rat, granica, identitet i drugost na „samjernoj pokrajini“

Polazeći od određenja Davora Dukića da atribut *tematološki* označava interes za ekstrinzično, „za ono o čemu se u tekstu piše a što postoji izvan teksta“ (Dukić, 2008: 5), obrat ćemo pažnju na teme odnosno koncepte *rata*, *granice*, *identiteta* i *drugosti* u bokeljskim bugaršticama.

Istorijski događaji koji se reflektuju u pjesmama ovoga korpusa su prva i druga kosovska bitka te, najopštije, prodor Osmanlija na Balkan. Zauzećem Konstantinopolja i propašću Vizantijskoga Carstva 1453. godine te padom pod osmansku vlast cijeloga niza balkanskih feudalnih zemalja, zid odbrane hrišćanstva – *Antemurale christianitatis*⁴ – postale su granične katoličke zemlje, Mletačka Republika, Austrija, Ugarska i Poljska. Izuzme li se nekoliko izrazitih lirskih pjesama u kojima nema prepoznatljive topografije, upravo je prostor granice ključno poprište zbivanja u korpusu prvoga repertoara bokeljskih bugarštica. Osvrćući se na pjesme prvoga repertoara bugarštica, a imajući u vidu ukupni fundus do toga vremena poznatih tekstova, Valtazar Bogišić primjećuje: „Narodi, koji se najviše spominju u bugaršticama opće narodnog sadržaja, jesu: Ugri ili Ugričići, Turci, Bugari, Grci, Arbanasi, Mletčići; – zemlje: Bosna, Hrvatija, Crna Gora, Natolija, Romanija, Podunavlje; – gore: Sveta Gora; polje – Kosovo; – rijeke: Dunaj, Tisa, Marica; – pojedina mjesta i gradovi: Biograd, Smederevo, Kruševo, Kupjenovo, Carigrad, Mletci, Budim, Sibir, Siget, Slovin, Ohrid, Beč, Mostar, Dubrovnik, Zadar, Kotor, Šibenik.“ (Bogišić, 1878: 36) U bokeljskim bugaršticama, pak, najprisutniji toponimi su Kosovo i Budim, a među junacima po broju pjesama u kojima je protagonist ili makar samo spomenut prednjači Ugrin Janko, pod čijim imenom je sačuvana uspomena na mađarskoga junaka Janoša Hunjadija (1387–1456). Ugrin Janko ili Janko vojevoda spominje se u čak 13 pjesama prvoga repertoara bokeljskih bugarštica, što bi značilo da je opjevan u pola pjesama ovoga korpusa. Kad je riječ o etnonimima koji se spominju u bokeljskim pjesmaricama, pored Ugara i Turaka, Bogišiću je promaklo da registruje i etnonim Vlasi. S obzirom na učestalost pominjanja, nešto više ćemo reći o toponimima Kosovo i Budim u bokeljskim bugaršticama.

⁴ „Izrazom *antemurale christianitatis* (iz srednjovekovnog latinskog *ante* (pre- ili pred) i *murus* (zid)), 'Bedem hrišćanstva', obično su se označavale granice zapadnog hrišćanstva s orijentalnim 'nevernicima' poput Tatara i Turaka ili istočnih šizmatika različitih pravoslavnih veroispovesti.“ (Jezernik, 2010: 24)

Dok je prvoj kosovskoj bici, onoj iz 1389. godine, posvećena svega jedna bugarštica, Kosovo se u vezi s drugom Kosovskom bitkom iz 1448. godine spominje u 8 bugarštica koje pripadaju ovome korpusu. U sredini u kojoj su nastale bugarštice o Kosovu, događaji koji se prikazuju predstavljeni su kao sukob hrišćanskih i islamskih vitezova, posve različito od njihova prikaza u deseteračkim epskim pjesmama zabilježenim u XIX vijeku u kojima je Kosovska bitka iz 1389. godine prikazana u kontekstu konstruisanja nacionalne ideologije.

Kako veli Davor Dukić, u narativnome tekstu koji tematizuje ratni sukob „za aksiološki su ustroj teksta najvažniji vrijednosni pokazatelji iz prostora pripovjedačeva govora, a tek potom iz govora likova onog tabora s kojim se pripovjedač poistovjećuje i koji se stoga može nazvati mi-taborom. To pripovjedačevo identificiranje s jednom sukobljenom stranom odnosno s nekim likovima može se označiti kao *legitimiziranje pripovjedača*. Ono može biti eksplicitno: uočljivo uporabom osobne ili prisvojne zamjenice u prvom licu množine, ili implicitno: sugerirano pripovjedačevim vrijednosnim atribucijama, komentarima ili legitimirajućim 'malim', sekundarnim žanrovima poput blagoslova, pozdrava ili kletvi koje pripovjedač upućuje likovima.“ (Dukić, 2004: 2) U bokeljskim bugaršticama prvoga repertoara, Mi-tabor ne nosi specifično određenje kakvog komunalnog identiteta (kakav će biti slučaj u pjesmama drugog repertoara), već je razdioba na Mi-tabor i Protivnika izvedena po modelu hrišćani:Turci. Dukić zapaža i to da se aksiološke atribucije mogu razvrstati na svojevrсна semantička polja, koja čine stereotipne uloge, budući da se odnose na kategoriju lika. Na zamašnome korpusu hrvatske književnosti ranoga novovjekovlja, Dukić izdvaja četiri stereotipne uloge Turaka: Vjerski Neprijatelj (Nevjernik), Osvajač, Snažni Ratnik i Nasilnik (Zulumčar). (Dukić, 2004: 4) U bugaršticama koje su predmet našega razmatranja, pak, vrijednosno atribuiranje prisutno je na leksičkoj ravni i postiže se najčešće imenicom ili pridjevom. Kako se u ovome korpusu Turci najčešće određuju kao „Turci vitezovi“ ili „vrlj“ vitezovi, a znatno rjeđe i kao „kleti Turci“, to je razvidno da se u tim pjesmama zrcali viteški ambijent, u kojem sukob između dva vjerska tabora, hrišćanskoga i islamskoga, još uvijek nije dobio dimenziju kompleksnijeg ideologema.

Jedina bokeljska bugarštica o prvome Kosovskom boju, kako smo već pominjali, sačuvana je u rukopisu koji je dugo, zahvaljujući nepreciznoj napomeni Srećka Vulovića, slovio za Drugi Zmajevićević rukopis. Vulović koji je posljednji imao uvid u originalni rukopis, i kad je uvidio da griješi što Andriji Zmajeviću pripisuje pjesmaricu iz 1696. godine, za koju je docnije utvrđeno da ju je pisao Nikola Burović, za taj rukopis koji sadrži jednu bugaršticu i jedan kraći dramski tekst o Kosovskoj bici, nije uspio preciznije odrediti čijom

je rukom pisan jer je po njegovu sudu rukopis sličio i rukopisu kojim je ispisan zbornik Nikole Burovića i rukopisu Andrije Zmajevića. Marljivom arhivskom radu Miroslava Pantića, koji je posljednji imao pred sobom jedini prijepis zagonetnog rukopisa da li Burovićeva ili Zmajevićeva, možemo zahvaliti to što su nam danas poznati i tekst bugarštice i tekst drame. Netragom je, nažalost, nestao i taj jedini prijepis izrađen svojevremeno za potrebe Valtazara Bogišića pod budnim okom Srećka Vulovića. No, ma će se danas nalazio original rukopisa ili njegov prijepis, objavljeni tekstovi su nam na raspolaganju, a iz njih je, kako je to pronicljivo sugerisao Miroslav Pantić na osnovu nekoliko detalja, jasno da njihov zapisivač nije bio Andrija Zmajević. Pantić je, naime, uočio da se u drami kao godina Kosovske bitke navodi 1348. i to na dva mjesta, što isključuje mogućnost nesvesne omaške zapisivača, te da se žena Vuka Brankovića naziva Vidosava, a žena Miloša Obilića Mara (Pantić, 1971: 372). Andrija Zmajević, međutim, u *Ljetopisu crkovnom* zna da se Kosovska bitka zbila 1389. godine (Zmajević, 1996: 396), a navodi i podatak da je Miloš Obilić bio oženjen Vukosavom, a Vuk Branković Marom (Zmajević, 1996: 403). To što je anonimni zapisivač ili sastavljač zbornika s dva teksta o Kosovskoj bici u datiranju prve Kosovske bitke pomiješao prvu i drugu bitku, pa je od prve preuzeo vijek, a od druge godinu, osim što svjedoči da nije riječ o obrazovanome i upućenom barskom nadbiskupu Andriji Zmajeviću, trag je da u sredini u kojoj je rukopis nastao nije bilo žive tradicije o Boju na Kosovu. Svjedoči to, uostalom, i činjenica da je to jedini peraški rukopis za koji danas znamo u kojem se srijeću tekstualni tragovi prve Kosovske bitke, jer nije zabilježen nijedan drugi primjer, bilo bugarštice bilo deseteračke pjesme, te tematike. Istina, u susjednome Dubrovniku zapisane su 3 bugarštice vezane za prvi Kosovski boj, ali u Boki izvan ovoga, danas zagubljenog rukopisa, nemamo tragove usmenoga nasljeđa prvoj Kosovskoj bici. Uz to, nakon što je Pantić oprezno odbacio Zmajevićevo autorstvo, preostalo nam je da, s makar isto toliko opreza, pretpostavimo na osnovu Vulovićevih sugestija da je i ovaj rukopis pisao Nikola Burović.

Kao što je pokazala analiza Miroslava Pantića, i dva teksta o Kosovskoj bici, bugarštica i drama, zasigurno ne slučajno sačuvana u istome rukopisu, oslanjaju se na knjiške uzore, poput *Kraljevstva Slovena* Mavra Orbina ili jednoga teksta pravoslavne crkvene provenijencije, u literaturi najčešće nazivanog *Priča o boju kosovskom*. Na srodnosti peraškoga rukopisa i *Priče o boju kosovskom* pažnju je skrenulo nekoliko autora, bez saglasnosti u pogledu zaključka koje je djelo izvršilo uticaj na to drugo. Budući da se temeljno bavila pitanjem *Priče o boju kosovskom*, ovđe ćemo izložiti što u pogledu odnosa između dva teksta tvrdi Jelka Ređep. Proučivši preko 30 verzija *Priče o boju kosovskom* i poređenjem tih verzija s peraškim rukopisom čiji joj je prijepis

ustupio Miroslav Pantić, Ređep je došla do zaključka da je *Priča o boju kosovskom* mogla nastati pod uticajem peraškoga rukopisa i to baš na prostoru Crne Gore ili Boke Kotorske: „Postoji niz elemenata koji nas navode na pomisao da bi korene i mesto nastanka *Priče o boju kosovskom* trebalo tražiti na jugu, u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, gde je krajem XVII i početkom XVIII veka kosovska tradicija bila vrlo živa, a da je tek kasnije, iz južnih krajeva, ona prenetu u severne predele, gde je u XVIII veku doživljavala svoju renesansu.“ (Ređep, 1976: 281) Nesumnjiva tekstualna bliskost otvara prostor i za takav zaključak, no Ređep svoja promišljanja temelji na krivim premisama. Naime, kao gotovu činjenicu uzima sud da je u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj krajem XVII i početkom XVIII stoljeća „kosovska tradicija bila vrlo živa“, a upravo činjenica da o njoj u Boki nema nikakvoga traga u korpusu usmenoknjiževnih pjesmarica koji su predmet naše pažnje, izuzev tog jedinog rukopisa po svemu sudeći umjetnoga karaktera, pokazuje da se ni o kakvoj usmenoj tradiciji vezanoj za Kosovsku bitku iz 1389. godine ne može govoriti u Boki Kotorskoj. Tom zaključku ide u prilog i to što ni u prikazu Kosovske bitke kod Andrije Zmajevića ne možemo nazrijeti nikakav trag neke žive usmene tradicije, već gotovo dosljedno slijeđenje onoga što je o Kosovskoj bici zabilježio Mavro Orbin u *Kraljevstvu Slovena* (Orbin, 1968: 96–102). To što se u pravoslavnim crkvenim rukopisima iz vremena koje Ređep pominje moglo naići i na zapise o Kosovskom boju ne svjedoči ni o kakvoj živoj usmenoj tradiciji, već je posljedica postojanja dviju paralelnih kultura, jedne narodne i druge crkvene, čiji dometi jedva da su izlazili iz uskoga kruga crkava i manastira. Da kosovske tradicije kakvu apostrofira Ređep nije bilo ni u neposrednom bokeljskom zaleđu tokom XVIII vijeka (Radojević, 1988: 83–98), primjećuje i Miodrag Popović u knjizi *Vidovdan i časni krst*: „U prilog mišljenju da je kosovsko predanje, upravo onaj deo predanja koji govori o Milošu, i u ovu plemensko-patrijarhalnu sredinu došao sa Zapada, govori i delo crnogorskog vladike Vasilija Petrovića 'Istorija o Črnoj Gori' iz 1754; u njemu je kosovska legenda izložena po Orbinu, a ne, kako bi se moglo očekivati, po vlastitom narodnom predanju.“ (Popović, 1997: 57–58) Da do Njegoša kosovske tradicije u Crnoj Gori nije bilo pokazuje i to što ni Vuk Stefanović Karadžić, ni Simo Milutinović Sarajlija (Milutinović Sarajlija, 1990) na tome terenu nijesu zabilježili ni jednu jedinu pjesmu o Kosovskome boju, o čemu je uvjerljivo pisao Svetozar Matić (Matić, 1964: 95–151). Dodajmo tome i podatak da se za razliku od *Priče o boju kosovskome* koji je zasvjedočen u brojnim prijepisima, peraška drama o Kosovskoj bici i bugarštica iste tematike sačuvala u jednom jedinom rukopisu te da u drugim brojnim rukopisima peraškim toga doba nema nikakvoga traga da su ti tekstovi bili prepisivani ili popularizovani. Da je *Priča o boju kosovskom* mogla poslužiti kao građa za peraški rukopis, a

ne obratno, smatrao je, na osnovu ubjedljive argumentacije i Miroslav Pantić (Pantić, 1971: 380).

Ako bi se pošlo od pretpostavke da je autor rukopisa u kojem su sačuvane bugarštica i drama o prvome Kosovskom boju zaista Nikola Burović, dakle ista ona ličnost koja je po svoj prilici odlomke Gundulićeva *Osmana* pretvarala u bugarštice, moglo bi se pomisliti da je i bugaršticu, kao i dramu, na osnovu ne usmene, već pisane građe sastavio upravo on. Naime, kako to pokazuje i primjer adaptacije *Osmana*, bugarštice su u Perastu imale status „elitne“ pjesničke forme, viteške provenijencije, primjerene receptivnim zahtjevima pripadnika peraške aristokratije. Zato ne nalazimo niti jednu jedinu bugaršticu hajdučke tematike, iako je deseteračkih epskih pjesama o hajducima u Perastu zabilježen znatan broj. Tekst bugarštice koji nam je poznat na osnovu Pantićeva izdanja svjedoči da svakako nije riječ o pjesmi koja bi se mogla uzeti kao proizvod usmene kulture, niti da je duže vrijeme prenošena usmenim putem. To je, uostalom, zapazio i Pantić iznoseći ovu pretpostavku: „Lako može biti da je Zmajević, ako je taj zapisivač bio on, ili Nikola Burović, što je daleko verovatnije, u stvari tvorac te bugarštice, bilo da ju je u celini sam ispevao, ili je pak udesio i priredio prema nekoj bugarštici istoga predmeta koja mu je poslužila kao osnova.“ (Pantić, 1989: 77) Tragove autorske kreacije u toj pjesmi naziremo kako u pojedinim atipično izvedenim pripjevnim prilošcima, ali isto tako i u atribuciji nekarakterističnoj za prvi repertoar bokeljskih bugarštica („prokleti Turci“, „cara nečistoga“), te izrazito narativnome postupku, u kojem, izuzev porodičnoga konteksta, gotovo da i nema baladičnih elemenata. K tome, važno je napomenuti da i u kompozicionoj ravni pjesma odaje necjelovitost, inače uobičajenu u korpusu kojem smo je pribrojali. Četiri kompozicione cjeline (svađa Lazarevih kćeri, dvoboj Lazarevih zetova, večera pred boj i opis boja) vještački spojene u jednu pjesmu, suprotno poetičkim zakonitostima žanra, navele su i Miroslava Pantića na zaključak da je Peraštanin „spajao pojedine 'komade' kosovskih pesama u veću celinu, kako će docnije činiti, sva je prilika, i Jozo Betondić“ (Pantić, 1989: 78). Za razliku od Pantića, nama se čini da Nikola Burović ili koji drugi Peraštanin koji je sačinio tu bugaršticu pred sobom nije imao „komade“ kosovskih pjesama, već, vjerovatnije, narativne izvore, poput ćirilčne *Priče o boju kosovskom*, Orbinova *Kraljevstva Slovena*, Zmajevićeva *Ljetopisa crkvnog* i drugih nama danas nepoznatih tekstova te vrste na koje se mogao neposredno osloniti.

Ako u korpusu bokeljskih pjesmarica nema nedvosmislenoga traga usmene tradicije o prvome Kosovskom boju, to nije slučaj s Kosovskom bitkom iz 1448. godine, koja se neposredno ili posredno spominje u čak 7 bugarštica zabilježenih u Boki Kotorskoj. Kosovo i Budim zapravo su dva ključna toponima koji reprezentuju prostorne koordinate hrišćansko-osman-

skoga sukoba. Ali Kosovska bitka iz 1448. godine u tim tekstovima nije dobila svoju narativnu rekonstrukciju, već je Kosovo zapravo preraslo u metonimiju hrišćansko-osmanskih okršaja tokom XV vijeka. Za Kosovo se u tim pjesmama vezuju i likovi čiji istorijski korelati nijesu uzeli učešća u bici iz 1448. godine, a isti likovi u različitim pjesmama imaju različitu sudbinu, što je jedan od pokazatelja da se ovđe susrijećemo s motivskim pjesmama, a ne onima hroničarskoga tipa. Primjerice, kao žrtve boja na Kosovu u tim se pjesmama spominju: Stjepan Lazarević, nastao po istorijskome liku despota Stevana Lazarevića, koji je umro 21 godinu prije druge Kosovske bitke; kralj Vladislav, lik modeliran prema ličnosti Vladislava I Jagelovića koji je poginuo kod Varne 1444. godine; ban Mihalja, modelovan prema istorijskome Michaelu Szilágyiu koji je poginuo 1460. godine; Ugrin Janko, nastao na osnovu istorijskoga Jánosa Hunyadija, koji je cijelih 8 godina nadživio Kosovsku bitku; Ognjeni Vuk, istorijski Vuk Grgurević koji je poživio sve do 1485; najposlije kao žrtva Kosovske bitke spominje se Jankov sestrić Sekule, nastao po uzoru na povijesnoga Jánosa Székelyja, koji zaista jeste poginuo u Kosovskome boju 1448. godine. U pjesmama iz prvoga korpusa bokeljskih bugarštica, pored tih anahronizama, javljaju se i druge neusaglašenosti, pa tako kralj Vladislav u dvijema pjesmama gine na Kosovu, a u jednoj u odbrani Budima. Kao što smo već pomenuli, u pjesmama dominira baladični ton, scene ratovanja nijesu direktno prikazane, već o njima saznajemo iz dijaloga likova, izvještaja ili su nagovješteni snovima ili vizijama likova. U nekima od njih javljaju se i vile ili ptice kao posrednici. O funkciji vila u usmenoj epici Davor Dukić veli: „Pored glasova pripovjedača i likova u hrvatskoj povijesnoj epici javljaju se i glasovi životinja i fantastičnih bića, uglavnom vila. Vile ovdje imaju uvijek istu funkciju, one su Pomagači. (...) Vila kao pomagač pripovjedača preuzima ulogu svjedoka epskog događanja, što je poznati književnofolklorni topos. Isto vrijedi i za pojavu ptica – glasnika koje u usmenoj epici obavještavaju pripadnike jednog, obično poraženog tabora, o ishodu bitke (Dukić, 1998: 14). U bugarštici iz Nenadićeve zbirke IV a 30, koju je Bogišić objavio pod brojem 21, sestra kralja budimskoga ima viziju Kosova na kojem su tri vile na tri jelena, a njen brat Vladislav prepoznaje u tim prikazima „tri bana Ugričića“ – Ugrin Janka, bana Mihaila i Sekulu Drekalovića – svi će oni nedugo potom stradati na Kosovu, zajedno s kraljem Vladislavom. U skladu s normama patrijarhalnoga koda, Vladislavljeva sestra na kraju pjesme oplakuje svojeg poginulog brata. Nenad Ljubinković motiv jelena kao nosioca duše navodi kao trag keltskoga nasljeđa: „Od Kelta smo prihvatili i verovanje o jelenu psihoforosu, odnosno o jelenu koji prenosi duše umrlih sa 'ovoga' na 'onaj' svet. Iz verovanja preuzetog od Kelta nastalo je tzv. ljeljeno kolo, odnosno mrtvačko kolo, kolo kojim se simbolično obavlja prenos pokojnika

iz 'ovostranog' u 'onostrano'. Kolovođa mrtvačkog, ljeljenog kola, jeste vila koja na jelenu jaše ili, pak, jelena sobom vodi. Vila kao posrednik između 'ovog' i 'onog' sveta, između života i smrti postaje u narodnoj svesti osobena gospodarica i jednog i drugog, pa se doživljava i kao gospodarica čovekove sudbine, kao osobena suđaja.“ (Ljubinković, 2006: 78) No hronotop rata u ovome se korpusu bokeljskih bugarštica vezuje i za neke druge toponime, pa tako Marko Kraljević u službi „cara čestitoga“ tri godine vojuje u „arapskoj zemlji“, Herceg Stjepan šalje sokola da izvidi je li od Turaka odbranjen Samobor, a ovaj mu donosi vijesti da ga je knez Dabisav predao Turcima, opjevan je i ban Miklauš Zrinjski i njegova odbrana Sigeta, a nagovještaji ratnih zbivanja vezanih za Zadar očituju se i u pjesmi o majci Margariti iz Nenadićeva zbornika IV a 30, varijanti pjesme koju je Juraj Baraković objavio u *Vili Slovinci* 1614. godine. Pored hronotopa rata u jednome broju pjesama javlja se hronotop vjeridbe, odnosno ženidbe te hronotop tamnovanja. Posebnu grupaciju pjesama čine one porodičnoga karaktera, s izraženijom lirskom komponentom, poput pjesme o Ivanu Čajkoviću i njegovoj majci, pjesme o Marku Kraljeviću i Arapki đevoici ili pjesme o sultani Prezdani i Mladenu Vlašiću. Vrijedno je napomenuti da obje pjesme u kojima se kao junak javlja Marko Kraljević – od kojih je jedna iz Nenadićeve zbirke IV a 30, a Bogišić je objavio pod brojem 7,⁵ dok je druga iz Nenadićeva rukopisa I b 80, kod Bogišića pod brojem 5⁶ – pripadaju pjesmama s internacionalnim sižeom te da se obje javljaju u deseteračkim varijantama. Od pjesama internacionalnoga sižea porodične tematike izdvaja se bugarštica o braći Jakšićima, Mitru i Stjepanu, u kojoj preokret, odnosno bratoubistvo pokreće „planinkinja vila“. Snežana Samardžija za taj tip sižea primjećuje da „ishod sukoba dosledno ističe pokajanje kroz završni prizor samoubistva bratoubice.“ (Samardžija, 2008: 96) S pozivom na Maretića Aleksandar Loma naglašava da u pjesmama o Jakšićima nema ničeg istoričnog, osim samih imena i dodaje da je u pjesmama toga ciklusa „prepoznatljiv refleks indoevropskog blizanačkog mita, koji je u svom klasičnom vidu poznat iz grčke i staroindijske mitologije.“ (Loma, 2002: 59) Hronotop rata u prvome repertoaru bokeljskih bugarštica refleksija je povijesnih zbivanja od sredine XV do sredine XVI vijeka, i kao takav oslikava istorijsku prekretnicu Balkana, jer dolaskom Osmanlija na ove prostore bitno se mijenja politički i vjerski kontekst, pa zapravo govorimo o graničnoj poeziji u smislu da pjesme opjevaju geografski prostor granice između dva svijeta,

⁵ O internacionalnom sižeu pjesme koju je Bogišić objavio pod brojem 7 v. detaljnije: Жирмунский, 1979: 270.

⁶ Povezujući internacionalni motiv tamnovanja i izbavljenja iz tamnice s vizantijskim epom *Digenis Akrita* i *Ljetopisom Popa Dukljanina* o pjesmama u kojima je Marko Kraljević utamničen pisao je opširnije Rade Božović. V. Božović, 1977: 46–53.

hrišćanskoga i islamskoga. Kako primjećuje Jurij Lotman „Jedan od osnovnih mehanizama semiotičke individualnosti je granica. A tu granicu možemo da odredimo kao liniju na kojoj se završava forma prvog lica. Taj prostor određujemo kao 'naš', 'svoj', 'kulturan', 'bezbedan', 'harmonično organizovan' itd. Njemu se suprotstavlja 'njihov prostor', 'tuđe', 'neprijateljsko', 'opasno', 'haotično'. Svaka kultura počinje podelom sveta na unutrašnji ('svoj') i vanjski ('njihov') prostor.“ (Lotman, 2004: 194–195) Funkciju svake granice Lotman svodi na „ograničavanje prodiranja, filtriranja i adaptirajuće priređivanje spoljašnjeg u unutrašnje.“ (Lotman, 2004: 208) Pored prostorne granice između dvaju suprotstavljenih sociokulturnih blokova, hrišćanskoga i islamskoga, u pjesmama prvoga repertoara bugarštica srijećemo još jednu formu granice, onu između realnoga i fantastičnoga, između mrtvih i živih. Tako u dvjema pjesmama koje su zapravo varijante, jednoj iz Nenadićeva rukopisa IV a 30, koju je Bogišić objavio u svojoj zbirci pod brojem 83, a druge iz rukopisa I b 80, srijećemo molitvu mlade Vlahinjice, odnosno Kotorkinje „vidovnome Bogu“ da je „satvori vitom jelom u planini“, da joj kose pretvori u „sitnu travu đetelinu“, a od crnih očiju „dva hladjenca bistre vode“ da kad joj dragi dođe u planini „lov loviti“ počine pod vitom jelom, a konje „napita“ travom đetelinom i napoji vodom iz hladjenaca. Zaključni stih pjesme „Što je Bogu molila, toj mu je i umolila“ upućuje na mitološki kontekst, animističke transformacije kojom se prekoračuje granica između svjetova. Čini nam se da bi se motivika te pjesme mogla povezati s paleoslovenskom tradicijom o Bogu Jarilu, o kojemu je pisao Radoslav Katičić: „U pjesmama o Jurju, što je kršćansko ime za mladoga boga Jarila, u kojima se opisuje kako po *dalekom putu* i u *trudnom hodu* dolazi na *zelen lug*, gdje ga dočekuje raspjevana djevojka *Mara*, njegova *nevjesta*, – u takvim pjesmama svih slovenskih jezičkih tradicija uz samoga Jurja opet se i opet spominje njegov konj.“ (Katičić, 2010: 371) Iako nije do kraja moguće rekonstruisati „cjelovit kontekst mitskih predodžaba izraženih obredom i obrednim tekstom kojemu se ušlo u trag“, Katičić veli da se može smatrati sigurnim „da se do našega vremena nastavila usmena predaja praslovenskoga svetog pjeva, da je on u Istočnih Slovena uza sva preoblikovanja izuzetno čvrsto zadržao svoju izvornu arhaičnost i da je vezan s mitom o Jarilu i konju. Te uključen u kontekst obrednosti vezane za obnavljanje svete svadbe.“ (Katičić, 2010: 381) Zanimljivo je da trag komunalnoga identiteta, kojeg u prvome repertoaru nema, budući da dodaci uz imena Sibirjanin, Ohridanin i sl. ne govore o nekom specifičnom komunalnom identitetu, jer je na nivou etničkih kategorija hrišćansko-islamski sukob reprezentovan oprekom Ugri (ili rjeđe Vlasi) – Turci, naziremo samo u varijanti te lirske pjesme u kojoj je stariji oblik Vlahinja vjerovatno sam zapisivač, a po svoj prilici riječ je o Ivanu Antunu Nenadiću, prilagodio sredini u kojoj je sastavljao zbornik, Kotoru.

Motiv metamorfoze sriječemo i u pjesmi iz Nenadićeva zbornika IV a 30, kod Bogišića pod rednim brojem 19, u kojoj se „na jajeru vedra neba“ odvija dvoboj između ljute zmije krilatice i sokola. Ugrin Janko ustrijeli ljutu zmiju, ne znajući da je to njegov sestrić Sekula koji se otpravio da s „kletim“ Turcima bojuje. Siže ove pjesme poznat je i iz nekoliko deseteračkih epskih pjesama od kojih je dvije objavio Vuk Karadžić, a jedna je iz zbirke Bogoljuba Petranovića. Motivom Sekuline metamorfoze u zmiju bavio se Veselin Čajkanović, prepoznajući u tome sižeu motiv šamanskoga dvoboja između dva čarobnika te ukazujući na to da se Sekula u narodnoj tradiciji pribraja grupi likova sa zmajskim osobinama. (Čajkanović, 1973: 35–45; Suvajdžić, 2012: 95–109)⁷ Čajkanovićevim tumačenjima pridodajmo i paleobalkanski kult zmije te zasljeđene tragove narodnih vjerovanja u transformaciju ljudi u zmije. Jedno od takvih vjerovanja vezano je i za prostor Crne Gore.⁸ Kult zmije, dokumentovan u ilirskoj tradiciji, vezuje se za legendarnoga osnivača Budve Kadma. Naime, po legendi, Kadmo je u mladosti ubio zmiju boga rata Aresa zbog čega je od bogova kažnjen i u starosti pretvoren u zmiju, baš kao i njegova žena Harmonija. Njihova sina Iliriosa, mitskoga rodonačelnika ilirskoga roda, prema starogrčkoj legendi koju je zapisao Apolodor, zmija je obavila čim je rođen (Radoman, 2013: 234). Tim je činom na njega prenijela „svoju magičnu moć“ (Stipčević, 1989: 15). Brojni etnolozi zabilježili su da kult zmije „snažno je impregniran u svijest crnogorske patrijarhalne zajednice“ (Radoman, 2013: 234), a ogleda se u vjerovanjima o zmiji čuvarući čije bi ubijanje donijelo nesreću domu ili onome o velikoj sreći koja čeka dijete koje zmija obavije u kolijevci (Rovinski, 1998: 326).

Problem identiteta i drugosti u bokeljskim bugaršticama prvoga repertoara već je nagoviješten ranijim razmatranjima, no ovdje ćemo dati još nekoliko napomena. Umberto Eko pitanje identiteta i drugosti ovako sagledava: „Imati neprijatelja važno je ne samo kako bismo definirali vlastiti identitet nego i kako bismo iznašli prepreku prema kojoj ćemo odmjeriti svoj sustav vrijednosti i, sukobivši se s njom, dokazati vlastitu vrijednost. Stoga, kad kakav neprijatelj ne postoji, valja ga konstruirati.“ (Eco, 2013: 10) Kako smo već videli, najopštiju razdiobu po identiteskoj ravni u prvome repertoaru bokeljskih bugarštica imamo kao opreku hrišćanskoga i islamskoga. Pritom, hrišćanski tabor reprezentuju Ugri, a islamski Turci. Pitanje ugrofilskih tendencija u ranonovovjekovnom Perastu moglo bi se sagledati u kontekstu predstave Ugara kao posljednjega bedema hrišćanstva pred ekspanzijom Osmanlija u XV vijeku. Uostalom, ugrofilstvo nije nikakav specifikum bokeljske sredine,

⁷ O Sekulinoj transformaciji u zmiju pisao je i Nemanja Radulović u: Radulović, 2005: 40–43. Up. i: Samardžija, 2012: 21–24.

⁸ O zmiji i zmaju u tradicijskoj kulturi Crnogoraca vidi detaljnije u: Čirgić, 2018: 195–212.

već manir koji odlikuje širi prostor, o čemu je imajući na umu u prvome redu dalmatinsku književnost ranoga novovjekovlja pisao Davor Dukić: „Ugrofilske ideje/motivi mogli su, osobito u antiturskoj literaturi, biti podređeni općekršćanskim idejama i time ne dospjeti nužno u koliziju s lojalnošću prema Mletačkoj Republici.“ (Dukić, 2006: 101) No valjalo bi imati na umu da su ugrofilske ideje svoje uporište mogle naći ne samo u likovima junaka usmene poezije, kako bugarštica tako i deseteračkih epskih pjesama, već su služile i u svrhu legitimisanja patricijskih prava peraških porodica. S tim u vezi vrijedan je pažnje detalj koji u rukopisnoj knjizi *Biografija Mazarovića* saopštava Krsto Mazarović početkom XVIII stoljeća. Opisujući starinu svoje porodice, koja se pribrajala jednoj od prvobitnih peraških kazada, kazadi Smilojević, Krsto Mazarović veli: „MAŽAR (Maxar) Svilojević ili Smilojević bio je madžarske narodnosti, koji je sa ostalim izbjeglicama iz te kraljevine (koja je u mnogim ratovima krojila razne sudbine), bio prvi naseljenik Perasta. Često sam od svog oca Luke Mazarovića čuo, a on, opet, često od svog pretka Ivana ili Zuana, sina Vukovog ili Lukinog, da je spomenuti Mažar imao neko drugo ime, ali, zbog njegovog madžarskog porijekla, stalno su ga zvali tim imenom Mažar. Sva je prilika da se u to može povjerovati, jer ime Mažar na turskom znači isto što i Ugar, a kako smo na granici, prihvatili smo mnoge riječi tog varvarskog naroda, pa tako i danas Ugre nazivamo Madžarima (Maxarri). Vjerovatno je iz tog proisteklo i prezime Mažarović ili Mazarović za čitavu porodicu. Uostalom, spomenuto prezime Svilojević (koje se lako izopačilo u Smilojević), i koje je spomenuta porodica, međutim, zadržala, nesumnjivo ukazuje ne samo na madžarsko porijeklo, već i na pripadnost plemstvu. U to ne može sumnjati onaj ko čita istoriju, jer će u njoj pronaći da je izvjesni crni ban /'Zarni Ban'/ Mihailo Svilojević učestvovao u sudbonosnoj bici kod Varne 1442. ili 3...“ (Milošević, 1996: 220–221) Krsto Mazarović, dakle, porijeklo svoje familije izvodi od mađarskoga plemstva ili konkretnije od Michaela Szilágyia, kojega epska poezija pamti kao „Crnoga Bana“, „bana Mihalja“ ili „Mihaila Svilojevića“.

Kako smo već spomenuli, drugi repertoar bokeljskih bugarštica usko je povezan s peraškom prošlošću i reflektuje povijest Perasta tokom XVI i XVII stoljeća. Riječ je, dakle, o svojevrsnoj povijesti Perasta u 9 slika. Naime, pored 9 pjesama iz *Pjesmarice Julija Balovića*, ovome korpusu pripadaju i 2 pjesme iz *Pjesmarice Nikole Burovića*, koje su varijante pjesama iz Balovićeve zbirke. Granični položaj Perasta na limesu Mletačke Republike, uz stalnu izloženost napadima Osmanlija, uslovio je brojne vojne aktivnosti, od kojih je većina onih opjevanih u bugaršticama lokalnoga karaktera, no ima i onih koji su odraz širih ratnih sukoba. Uprkos tome što neke od pjesama opjevaju događaje lokalnoga karaktera, megdane i sukobe na granici, o kojima nema

savremenih istorijskih izvora, čini nam se da se sve pjesme ovoga korpusa mogu podvesti pod ranije definisani pojam povijesne epike. Istorijski izvori vezani za događaje iz XVI, a dijelom i XVII vijeka su oskudni, no pozniji narativni izvori, u prvome redu peraške hronike iz XVIII vijeka, o događajima opisanim u bugaršticama svjedoče kao o nesumnjivo istorijskim zbivanjima. Usto, uz jedan broj bugarštica u naslovu su istaknute godine kad su se opisani događaji zbili, a isti manir nastaviće se i uz deseteračke epske pjesme od kojih su neke sižejne paralele bugarštica, pa nema nikakve sumnje da o istoričnosti pjesama u peraškoj sredini nije bilo dvojbe. Potvrđuje se tako da su bugarštrice i u Perastu imale status o kojem piše još Petar Hektorović u pismu Mikši Pelegrinoviću: „Tako ti i mi i sve strane našega jezika (koji se meu svimi ostalimi na svitu najveći broji i nahodi), drže i scine bugarščice za stvari istinne, brez sumnje svake, a ne za lažne, kako su pripovisti neke i pisni mnoge.“ (*Pjesme Petra Hektorovića...*, 1874: 55)

Problem identiteta i drugosti u peraškim bugaršticama drugoga repertoara unekoliko je različit od onoga u pjesmama iz prvoga repertoara. Naime, s obzirom na to da su sve pjesme ovoga korpusa vezane za Perast i okolinu, da su van svake sumnje i nastajale u Perastu, komunalni identitet Perasta u njima je primarna identitetska značajka u odnosu na koji se definišu drugi identiteti, ne nužno prema vjerskome kriteriju, kakav je slučaj u prvome repertoaru. Miloš Milošević s pravom primjećuje da u epohi ranoga novovjekovlja nema savremenoga nacionalnoga oštećanja: „U stvari, tada su ljudi bili međusobno povezani svojim ekonomsko-trgovačkim i staleškim interesima i partikularizmom gradskih i pomorskih komuna, ili seoskih autonomija, pa su se prvenstveno osjećali Kotoranima, Paštrovićima, Peraštanima, Grbljanima, Dobročanima, plemićima, zanatlijama i sl. Istovremeno, međutim, oni su, naročito prema tuđinskim vlastima, bili prožeti širokim idejama 'slavjanstva'“ (Milošević, 2008: 276)

Peraštani u tim bugaršticama ratuju prvenstveno s Turcima, no imaju sukobe i s Vlasima iz zaleđa, Novljanima, Paštrovićima, Rišnjanima, Arnautima i Španjulima, a svoj odnos iskazuju prema izdaji saveznika Kotorana i u drugoj prilici podršci Hrvata, Talijana i Malteza. O aksiološkoj dimenziji peraških bugarštica, s detaljnom analizom vrednovanja Mi-tabora i tabora Protivnika pisao je Davor Đukić (Đukić, 1998: 25–47), pa ćemo ovđe ukazati na zaključke do kojih je došao uz osvrt i na pjesme koje se nijesu našle u centru njegovih ispitivanja.

Na izabranome korpusu bugarštica koje pripadaju povijesnoj epici, Đukić uočava bitne razlike na aksiološkoj ravni između pjesama usmene provenijencije i onih za koje je utvrđeno da su umjetne bugarštrice. Za umjetne bugarštrice (poput onih koje je Bogišić objavio pod brojem 58 i 77, kao i

umjetnu interpolaciju na kraju pjesme br. 65) Dukić primjećuje da ih najsnažnije prožimaju hrišćanski ideologemi (Dukić, 1998: 46). U umjetnim bugaršticama figura Protivnika često preuzima ulogu (Vjerskoga) Neprijatelja, pa se ta karakteristika umjetnih bugarštica, uz naglašavanje postupka pripovjedačeva očitovanja i odstupanja na nivou leksike i težnji ka metričkoj pravilnosti, mogu uzeti kao ključna razlika između umjetnih i izvornih bugarštica (Dukić, 1998: 47). Kad je riječ o razlikama između bugarštica prvoga i drugoga repertoara, Dukić veli: „Naime, siže i peraških bugarštica koncentriraju se na prostor samog sukoba, pa tako i motivi nasilja mogu češće iskočiti u prvi plan. No ipak, njihova gustoća i i sadržaj nisu takvi da bi se moglo govoriti o *sotonizaciji* Protivnika; tim više što peraške bugarštice zadržavaju aksiološki leksik pjesničkog jezika klasičnih bugarštica. Iz razumljivih razloga one ne zadržavaju i feudalne ideologeme.“ (Dukić, 1998: 46)

U prvoj bugarštici iz *Pjesmarice Julija Balovića* mjesto sukoba je sam Perast, a protagonisti Vlasi predvođeni vojvodom Radulom. Sukob koji se vezuje za početak XVI vijeka,⁹ a koji je opjevan i u deseteračkoj paraleli iz *Pjesmarice Nikole Mazarovića*, iako bi mogao imati i konfesionalnu motivaciju, budući da je riječ o sukobu pravoslavnih Vlaha iz zaleđa i katoličkih Peraštana, lišen je vjerske ideologemske osnove, a Radule je označen kao „pobratim nevjera“ ne zbog svoje različite konfesionalne pripadnosti, već što je pogazio pobratimstvo s Martezom Peraštaninom udarivši na „zemlju koja ga je pothranila“, kako Radula upozorava majka u pokušaju da spriječi njegovu robljenje Perasta. Na finalnoj poziciji pjesme nalazi se upravo monolog Radulove majke, Stare Vlahinjice, koji izriče nakon što joj stignu glasovi o Radulovoj smrti i vlaškom neuspjehu:

„Što je, veli, moj sinu, sudio te Bog veliki
Koliko ti govori ne mogoh ti dogovoriti
Moj sinu jadovan
Da ne robiš zemljice koja te je pothranila
Lezi sinu jadovan da bi se ne povratio
Što si isko to našao
Ne bijaše robiti Perast mjesto glasovito.“

Povod za sukob, dakle, nije različita konfesionalna pripadnost protagonista sukoba, već je po srijedi pokušaj „robljenja“, a Protivnik nije primio

⁹ U *Pjesmarici Julija Balovića* navedena je 1571. godine, no u deseteračkoj varijanti iz *Pjesmarice Nikole Mazarovića* upisana je 1511. godina. Kako su bugarštice u *Pjesmarici Julija Balovića* poredane po hronološkome redu, a ova je pjesma prva u nizu, izvjesno je da je umjesto 1511. pogrešno upisana 1571. godina.

status Vjerskoga Neprijatelja, već su Vlasi opisani bez propratnih atribuiranja kao vojska koja napada grad. S druge strane, Peraštani su označeni kao „hrabreni junaci“, „slavni Peraštani“, „dobri vitezovi“, pa pripovjedač time ističe zavičajni ideologem kao ključni činilac identiteta.

Druga bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića*, koja se u naslovu vezuje za 1537. godinu, sačuvana je i u jezički znatno drugačijoj varijanti u *Pjesmarici Nikole Burovića*, a sačuvana je i deseteračka paralela koja obrađuje istu fabulu. U toj pjesmi motiv za sukob koji se odvija na graničnoj poziciji, između dva tabora, jesu zulumi novskih „Španjula“, odnosno to što je španjulski Don Karlo vojevoda obeščastio dvije peraške „orfanice“. U pjesmi nije prikazan vojni sukob već peraška osveta, busija koju su priredili za Don Karla i njegovu pratnju kojom su činom obljube Don Karlove „ljube“ Izabele, otkidanjem ruke i usta Don Karlu i ubistvom njegovih pratilaca (kod Julija Balovića riječ je o 43, a kod Nikole Burovića 40 vojnika), sačuvali perašku čast. Ipak, osim „zuluma nepoštenih“ koji su pripisani Španjulima na početku pjesme, karakterizacija Protivnika i ovđe je kao i u prethodnoj pjesmi u skladu s klasičnim tretmanom neprijatelja u bugaršticama, pa se Španjuli određuju kao „junaci“. Kao i u pjesmi o napadu Radula vojevođe na Perast i ovđe je sukob motivisan djelovanjem pojedinca, kojem se pripisuju negativne karakteristike, a ne kolektiva koji reprezentuje. Izostanak feudalnih ideologema, o kojem je pisao Dukić, ovđe se potvrđuje i činjenicom da se u pjesmi opravdava neviteški čin obljube kao legitimni čin osvete zbog uprljane časti peraških orfanica.

Zulumima Novljana motivisan je i sukob opjevan u trećoj bugarštici, datiranoj na 1539. godinu, iz rukopisa Julija Balovića, no Novljani su osim što su označeni zulumčarima koje krasí oholost, u pjesmi određeni i kao „Novljani junaci“ i „Novljani vitezovi“. Megdan s Novljanima utanačen je na moru, na ničijoj zemlji, odnosno granici, a Mi-Tabor čine Peraštani i Kotorani. Iako je u toj pjesmi Protivnik vjersko drugo, zanimljivo je da pripovjedač svoju osudu ne usmjerava na viteškoga protivnika, već na saveznika, Kotorane, koji iako iste vjere s Peraštanima, iznevjere zajednički dogovor utvrđen zakletvom i napuštaju bitku. Kotorani su u pjesmi označeni kao „plašiva družina“, „himbene konšije“, „nevjerni Kotorani“, a u deseteračkoj pjesmi iz *Pjesmarice Julija Balovića* koja opisuje isti događaj i kao – „stari pizmatori“.

U četvrtoj bugarštici iz rukopisa Julija Balovića povod za sukob koji se ponovo odvija na ničijoj zemlji jeste optužba Paštrovke đevojke upućena Nikoli Peraštaninu da ju je na silu obljubio, pa nakon što Paštrovići u Perastu ubiju Nikolu, uslijedi odmazda i pogibija 12 Paštrovića i njihova predvodnika Đurice Davidovića. Tim činom raskinuto je i tradicionalno pobratimstvo naznačeno na početku pjesme. Iako protagonisti Mi-tabora i Protivnika pri-

padaju različitim konfesijama, Paštrovići su pravoslavni, a Peraštani katolici, sukob ni ovde nije rezultat vjerskoga prijevora, već je prikazan kao posljedica intrige Paštrovke đevojke, a u završnim stihovima pjesme nju proklinje „dobro leventa“:

„A da bi Bog ubio paštrovsku mladu đevojku
Radi koje izgiboše do dvanaest Paštrovića
Hrabrijeh junaka
I pred njima izgibe Đurica Davidovića
Koji čini i ubi Nikolu Peraštanina
Dobroga junaka
Na tomu već ne bilo ni kumstva ni pobratimstva.“

U petoj bugarštici iz Balovićeve zbirke Peraštani se svete Turčinu Moru što je pogubio Peraštanina Sokola. Napad se odvija „pod Novim“, a lukavstvom zarobljenu fuštu Peraštani potapaju likvidirajući Morove ljude. Iako sukob s vjerskim drugim, ni u toj pjesmi nema izrazito negativnog karakterisanja Protivnika. Naprotiv, na leksičkoj ravni prisutna je pozitivna aksiološka oznaka „Turčin dobar junak“.

U šestoj bugarštici prikazana je busija Peraštana kojom su nanovo na granici spriječili iznenadni napad risanskih Turaka na Perast, karakterizacija Protivnika u svemu je saglasna s ranije opisanim manirom bugarštica, pa se oni nazivaju „rišnjanskim delijama“.

Sedma bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića* opisuje jedan od najznačajnijih peraških povijesnih događaja, napad Turaka na Perast 15. maja 1654. godine. Kako smo ranije naveli, taj se dan, na koji podseća i epigrafski spomenik uzidan u dovratnik Crkve Svetoga Nikole, u Perastu slavio docnije kao Zavjetni dan. Ovde, međutim, karakterizacija neprijatelja, predvođenog „Turčinom dobrim junakom“ hercegovačkim sandžakom Alajbegom Čengi-ćem, djelimično odudara od ranije utvrđenoga manira jer se uz Protivnika vezuju i negativne vrijednosne konotacije, kao što su „zlobni pobratim“ i „Turci bestije“, no pored njih javljaju se i one pozitivne „vitez“, „Turci dobri siloviti“. Dukić primjećuje da je meta kasnijega negativnog vrednovanja lik Mehmedage Rizvanagića, koji je nagovorio Čengića da udari na Perast, a sam je zapalio kuću svojega pobratima u Perastu. Ipak, kako Dukić primjećuje, ukupna negativna karakterizacija Protivnika ovde zaostaje u odnosu na onu u umjetnim bugaršticama; „Tome pridonosi već spomenuta aksiološka ambivalentnost njenog jezika i centriranost negativne karakterizacije na lik, a ne na tabor u cjelini, te konačno pohvalnička funkcija izražena u slavljenju hrabrosti Mi-tabora u završnom dijelu pjesme.“ (Dukić, 1998: 40)

Osma bugarštica opjeva oslobođenje Herceg Novoga, datirana je na 30. jul 1687. godine. Time što je okupljanje velike vojske s raznih strana pod mletačkim vođstvom koja ide „krv proliti za pravu kršćansku vjeru“ legitimisao kao hrišćansku armadu, pripovjedač je u toj bugarštici vjerski ideologem označio kao ključnu komponentu sukoba. Ipak, Protivnik je označen pozitivnim vrijednosnim obilježjima „Novljani junaci“, „delije“, „carevi junaci“, „Turčin dobar junak“, ali i uz jedno negativno, tipično i za stariji repertoar bugarštica – „kleti Turci“. Mi-tabor u toj je pjesmi proširen na saveznike, Hrvate i lacmane „izvrsne junake“, Malteze „junake“, Talijani i Papalini su „dobri vitezovi“, a za Peraštane je upitrijebljen cijeli arsenal pozitivnih vrijednosnih atribucija „Peraški junaci“, „vrli krajišnici“, „samovoljni Peraštani“. Iz Protivničkoga tabora u odsudnom trenutku bitke izdvajaju se Arnauti, obraćajući se Peraštanima kao „stari prijatelji“, da bi potom na vjeru bili evakuisani iz Novoga, a nedugo potom Novi peraškom zaslugom biva predat, a Novljani ga napuštaju. Za tu pjesmu Dukić primjećuje kako u njoj nedostaje opravdanje napada, svrstavajući je u tip neargumentovanoga napada Mi-tabora. Pitanje u kojoj je mjeri ta bugarštica odudara od tradicionalnog bugarštičkog sižejnog modela, nameće se i „u vezi s evidentno autorskim završnim dijelom te pjesme u obliku protuturske molitve oštrog političkog naboja, te njenom prožetošću kršćanskim ideologemima i učestalim postupcima pripovjedačeva legitimiranja.“ (Dukić, 1998: 40) Završni stihovi te pjesme s izrazitom protivturskom porukom i odstupanjem od obrasca završetka bugarštice će nakon priložnog pripjeva po pravilu slijedi još jedan stih, mogu biti ili naknadna glosa ili potvrda da bi se i ova pjesma mogla svrstati u grupu imitativnih bugarštica.

Posljednja bugarštica iz zbirke Julija Balovića opjeva događaj iz 1716. godine, iako je u njenoj deseteračkoj paraleli pogrešno navedena 1674. godina, kad se Peraštanin Đuro Bane sukobio kod Drača s Tunišanima. Bugarštica je do nas doprijela kao odlomak, pa iako u dijelu koji je sačuvan djeluje da je prezentirajući jednostavni sukob na ničijoj zemlji ispijevana u duhu klasične aksiologije bugarštica, o tome zbog njene fragmentarnosti nije moguće iznijeti pouzdane zaključke.

Primjeri koje je analizirao Davor Dukić, a u tu se sliku skladno uklapaju i one peraške bugarštice koje nijesu bile predmet njegove analize, pokazuju da „poetika bugarštice ne poznaje veći repertoar motiva nasilja koji bi služili kao sredstvo negativne karakterizacije Protivnika. Da su ti motivi strani bugarštici pokazuje i činjenica da nisu dosegli razinu formulne obrade.“ (Dukić, 1998: 36)

Kao što se iz ovoga osvrta na neke tematološke karakteristike korpusa moglo videti, podjela na dva repertoara ima svoje opravdanje ne samo na žanrovskom i stilskom, već u određenoj mjeri i na tematološkome planu.

Peraške bugarštice potonji su odjek jedne bogate tradicije, koja je iznenada presahla vjerovatno već sredinom XVIII vijeka. Kako smo već naglasili, peraške bugarštice zabilježene su u tri zbornika na razmeđu XVII i XVIII stoljeća, u jednome zapisu o čijem se datiranju ne može s pouzdanjem govoriti te u dva rukopisna zbornika za koja se dugo mislilo da potiču s početka XVIII vijeka, no za koje se ispostavilo da su najvećim dijelom pisani rukom Ivana Antuna Nenadića i to svakako prije 1768. godine. Budući da već u *Pjesmarici Nikole Mazarovića* iz 1775. godine, a ni u docnijim zbirkama više nema nikakva traga bugaršticama te da je posljednji istorijski događaj koji je u njima opjevan pomorski sukob Đura Bana s tuniškim piratima kod Drača 1716. godine – i to u nedovršenoj bugarštici – izvjesno je da su se nakon toga datuma bugarštice počele povlačiti kao pjesnička forma, da potraju u zapisima još nekoliko decenija, prije negoli sasvim iščeznu iz pjesničke prakse, ali i pamćenja zajednice u kojoj su njegovane.

Literatura

- Bogišić, Valtazar, prir. 1878. *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I. Beograd: Glasnik Srpskog učenog društva.
- Bošković-Stulli, Maja. 1991. „Baladni oblici bugarštica i epske pjesme“. U: Bošković-Stulli, Maja. *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske & Zavod za istraživanje folkloru: 227–247.
- Bošković-Stulli, Maja. 2004. „Bugarštice“. *Narodna umjetnost*, 41/2: 9–51.
- Božović, Rade. 1977. *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi na srpskohrvatskom jezičkom području*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.
- Budak, Neven. 1994. *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Burke, Peter. 1991. *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čajkanović, Veselin. 1973. „Sekula se u zmiju pretvorio“. U: Čajkanović, Veselin. *Mit i religija u Srba*, Beograd: Srpska književna zadruga: 35–45.
- Čirgić, Adnan. 2018. *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čubelić, Tvrtko. 1982. „Književno-teorijske karakteristike usmene narodne balade“. U: Čubelić, Tvrtko. *Na stazama usmenog narodnog stvaralaštva. Za sustav i poetiku usmene narodne književnosti. Studije – rasprave – kritike*. Osijek: Pedagoški fakultet: 78–94.
- Daničić, Đuro. 1880–1882. „Bugarštica“. U: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: 715–716.

- Dukić, Davor. 1998. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dukić, Davor. 2006. „Ugrofilstvo u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja“. U: Oraić Tolić, Dubravka & Kulesár Sabó, Ernő, ur. *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Zagreb: Filozofski fakultet: 93–109.
- Dukić, Davor. 2004. *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema.
- Dukić, Davor. 2008. *Tematološki ogledi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Eco, Umberto. 2013. *Konstruiranje neprijatelja i drugi prigodni tekstovi*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Goleniščev-Kutuzov, Ilya Nikolajevič. 1971. „Istraživači epike i narodni pjevači“. U: Bošković-Stulli, Maja. Prir. *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*. Zagreb: Školska knjiga: 185–210.
- Халанский, М. 1882. „Замѣтки по славянской народной поэзии“. U: *Русский филологический вѣстникъ*, томъ VII, Варшава: 113–134.
- Hraste, Mate. 1961. „O kraju postanka bugarštica na osnovu analize njihova jezika“. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace językoznawcze*, Z. 4, Filologia, Z. 8, Nr. 37, Krakow: 309–315.
- Jezernik, Božidar. 2010. „Uvod. Stereotipizacija 'Turčina'“. U: Jezernik, Božidar, ur. *Imaginarni Turčin*. Beograd: XX vek: 9–29.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1965. *Srpske narodne poslovice*. Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. IX. Beograd: Prosveta.
- Katičić, Radoslav. 2010. *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb & Mošćenička Draga: Ibis grafika & Matica hrvatska & Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Kilibarda, Novak. 1972. *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*. Beograd: Slovo ljubve.
- Kilibarda, Novak. 2012. *Usmena književnost, Istorija crnogorske književnosti, knjiga I*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Klajner, Julijuš. 2015. „Ballada“. U: Gazda, Gžegož & Tinecka Makovska, Slovinja. Ur. *Rečnik književnih rodova i vrsta*. Beograd: Službeni glasnik: 126–131.
- Krnjević, Hatidža. 1980. „O našim narodnim baladama“. U: Krnjević, Hatidža. *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*. Beograd: Nolit: 7–49.
- Loma, Aleksandar. 2002. *Prakosovo. Slovenski i indoevropski koreni srpske epike*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Lotman, Jurij M. 2004. *Semiosfera. U svetu mišljenja, Čovek – tekst – semiosfera – istorija*. Novi Sad: Svetovi.

- Ljubinković, Nenad. 2010. „Narodne pesme dugoga stiha“. U: Ljubinković, Nenad. *Traganja i odgovori. Studije iz narodne književnosti i folklora (I)*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 9–119.
- Ljubinković, Nenad. 2006. „'Svoj' i 'tuđ' u interakciji na balkanskim prostorima do početka osamnaestog veka – fragmenti“. U: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, zbornik radova. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 77–84.
- M(ilaković), D(imitrije). 1835. „Crnogorske junačke popijevke“. *Grlica*. Cetinje: 88–123.
- Matic, Svetozar. 1964. *Naš narodni ep i naš stih. Ogledi i studije*. Novi Sad: Matica srpska.
- Medenica, Radosav. 1975. *Naša narodna epika i njeni tvorci*. Cetinje: Obod.
- Milošević, Miloš, prir. 1996. *Analisti, hroničari, biograf*, Cetinje: Obod.
- Milošević, Miloš. 2008. *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka*. Podgorica: CID.
- Milošević-Đorđević, Nada. 1977. „Rečnik usmenih književnih rodova i vrsta (VII)“. *Književna istorija*, IX, 35: 541–561.
- Milutinović Sarajlija, Sima. 1990. *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*. Prir. Dobrilo Aranitović. Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Nikčević, Vojislav P. 1979. „Predgovor“. U: *Crnogorske bugarštice*, izbor, predgovor, pogovor, rječnik i bilješke dr Vojislav Nikčević. Titograd: NIO „Pobjeda“.
- Orbin, Mavro. 1968. *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna druga.
- Pantić, Miroslav. 1971. „Knez Lazar i Kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske“. U zborniku: *O knezu Lazaru*. Kruševac: Filozofski fakultet u Beogradu i Narodni muzej u Kruševcu: 337–410.
- Pantić, Miroslav. 1989. „Peraška bugarštica o Kosovskom boju“. *Raskovnik*, XV, 55–56: 73–84.
- Pešić, Radmila & Milošević-Đorđević, Nada. 1997. *Narodna književnost*. Beograd: Trebnik.
- *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*. 1874. Stari pisci hrvatski, knj. šesta. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Popović, Miodrag. 2007. *Vidovdan i časni krst. Ogled iz književne arheologije*. Beograd: XX vek.
- Radojević, Danilo. 1988. „O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca“. *Ars*, god. 3, br. 1: 83–98.
- Radoman, Aleksandar. 2013. „Pregled crnogorske usmene književnosti“. *Matica*, br. 54: 223–244.

- Radulović, Nemanja. 2005. „Dve metamorfoze u našoj epici“. *Svet reči*, br. IX/19–20: 40–43.
- Ređep, Jelka. 1976. *Priča o boju kosovskom*. Zrenjanin: Centar za kulturu Zrenjanin & Filozofski fakultet Novi Sad.
- Rovinski, Pavel Apolonovič. 1998. *Etnografija Crne Gore*, tom II. Podgorica: CID.
- Samardžija, Snežana. 2008. *Biografije epskih junaka*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Samardžija, Snežana. 2012. „Ko se krije ispod zmijskog svlaka? Metamorfoze u žanrovskom sistemu“. U: *Guje i jakrepi. Književnost, kultura*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti: 13–41.
- Slamnig, Ivan. 1981. *Hrvatska versifikacija*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Stipčević, Aleksandar. 1989. *Iliri. Povijest, život, kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Suvajdžić, Boško. 2012. „Zmija u bugaršticama“. U: *Guje i jakrepi. Književnost, kultura*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti: 95–109.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 1988. „Ne-narativno načelo u strukturi balade“. U: *Poetika srpske književnosti*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 141–159.
- Zmajević, Andrija. 1996. *Ljetopis crkovni*, tom II, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, priredio Mato Pižurica. Cetinje: Obod.
- Жирмунский, В. М. 1979. *Сравнительное литературоведение Восток и Запад*. Ленинград: Наука.

Aleksandar RADOMAN

BUGARŠTICE FROM 17TH-19TH CENTURY BOKA MANUSCRIPTS

In this paper, the author analyses the corpus of bugarštice recorded in Boka Kotorska song collections from late 17th and 18th century. Special attention is paid to the genealogical and thematic characteristics of the Boka bugarštice, from the question of their naming and origin to questioning the phenomena of war, borders, identity and otherness in them. These motifs are singled out as particularly important for the semantics of the genre and contemporary philological, first and foremost literary-historical interests. Thematically and stylistically, Perast bugarštice can be divided into two repertoires, the first of which consists of poems with mainly medieval, chivalrous themes, similar to ballads in terms of design, while the second repertoire refers to Perast history of the 17th and 18th centuries and has the character of a chronicle and epic.

Keywords: *bugarštice, Boka Kotorska, Perast, Perast folk song collections, ballads, historical epic*